TARİXİMİZİN FACİƏLİ SƏHİFƏLƏRİ:

SOYQIRIMI

19051

Азәрбајҹан Республикасы Президенти Ишләр Идарәси Т... фат шө'бәсинин
КИТ..ХАНАСЫ
Библиотека Хозяйственного отдела
Управления Делами Президента
... Республики

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsinin
KİTABXANASI

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
MİLLİ MƏCLİSİNİN NƏŞRİ

Bakı - 2000

Məsul redaktor
Murtuz ƏLƏSGƏROV

AZƏRBAYCANLILARIN SOYQIRIMI HAQQINDA

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN FƏRMANI

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra xalqımızın tarixi keçmişinin obyektiv mənzərəsini yaratmaq imkanı əldə edilmişdir. Uzun illər gizli saxlanılan, üzərinə qadağa qoyulmuş həqiqətlər açılır, təhrif edilmiş hadisələr özünün əsl qiymətini alır.

Azərbaycan xalqına qarşı dəfələrlə törədilmiş və uzun illərdən bəri öz siyasi-hüquqi qiymətini almamış soyqırımı da tarixin açılmamış səhifələrindən biridir.

1813-cü və 1828-ci illərdə imzalanan Gülüstan və Türkmənçay müqavilələri Azərbaycan xalqının parçalanmasının, tarixi torpaqlarımızın bölünməsinin əsasını qoydu. Azərbaycan xalqının bu milli faciəsinin davamı kimi onun torpaqlarının zəbti başlandı. Qısa bir müddətdə bu siyasət gerçəkləşdirilərək ermənilərin kütləvi surətdə Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi həyata keçirildi. Soyqırımı Azərbaycan torpaqlarının işğalının ayrılmaz bir hissəsinə çevrildi.

İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazilərində məskunlaşdırılan ermənilər orada yaşayan azərbaycanlılarla müqayisədə azlıq təşkil etmələrinə baxmayaraq, öz havadarlarının himayəsi altında "Erməni vilayəti" adlandırılan inzibati bölgünün yaradılmasına nail oldular. Belə süni ərazi bölgüsü ilə əslində azərbaycanlıların öz torpaqlarından qovulması və məhv edilməsi siyasətinin bünövrəsi qoyuldu.

"Böyük Ermənistan" ideyaları təbliğ olunmağa başladı. Bu uydurma dövlətin Azərbaycan torpaqlarında yaradılmasına "bəraət qazandırmaq məqsədi ilə" erməni xalqının tarixinin saxtalaşdırılmasına yönəlmiş geniş miqyaslı proqramlar reallaşdırıldı. Azərbaycanın və ümumən Qafqazın tarixinin təhrif olunması həmin proqramların mühüm tərkib hissəsini təşkil edirdi.

"Böyük Ermənistan" yaratmaq xülyasından ruhlanan erməni qəsbkarları 1905-1907-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı açıq şəkildə geniş miqyaslı qanlı aksiyalar həyata keçirdilər. Ermənilərin Bakıdan başlanan vəhşilikləri Azərbaycanı və indiki Ermənistan ərazisindəki Azərbaycan kəndlərini əhatə etdi. Yüzlərlə yaşayış məntəqəsi dağıdılıb yerlə-yeksan edildi, minlərlə azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirildi. Bu hadisələrin təşkilatçıları məsələnin mahiyyətinin açılmasına, ona düzgün hüquqi-siyasi qiymət verilməsinə maneçilik törədərək azərbaycanlıların mənfi obrazını yaratmış, özlərinin avantürist torpaq iddialarını pərdələmişlər.

Birinci dünya müharibəsi, Rusiyada baş vermiş 1917-ci il fevral və oktyabr çevrilişlərindən məharətlə istifadə edən ermənilər öz iddialarını bolşevik bayrağı altında reallaşdırmağa nail oldular. 1918-ci ilin mart ayından etibarən əksinqilabçı ünsürlərlə mübarizə şüarı altında Bakı kommunası tərəfindən ümumən Bakı quberniyasını azərbaycanlılardan təmizləmək məqsədi güdən mənfur plan həyata keçirilməyə başlandı. Həmin günlərdə ermənilərin törətdikləri cinayətlər Azərbaycan xalqının yaddaşına əbədi həkk olunmuşdur. Minlərlə dinc azərbaycanlı əhali yalnız milli mənsubiyyətinə görə məhv edilmişdir. Ermənilər evlərə od vurmuş, insanları diri-diri yandırmışlar. Milli memarlıq incilərini, məktəbləri, xəstəxanaları, məscid və digər abidələri dağıtmış, Bakının böyük bir hissəsini xarabalığa çevirmişlər.

Azərbaycanlıların soyqırımı Bakı, Şamaxı, Quba qəzalarında, Qarabağda, Zəngəzurda, Naxçıvanda, Lənkəranda və Azərbaycanın başqa bölgələrində xüsusi qəddarlıqlarla

həyata keçirilmişdir. Bu ərazilərdə dinc əhali kütləvi surətdə qətlə yetirilmiş, kəndlər yandırılmış, milli mədəniyyət abidələri dağıdılıb məhv edilmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra 1918-ci ilin mart hadisələrinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Nazirlər Şurası 1918-ci il iyulun 15-də bu faciənin tədqiqi məqsədi ilə fövqəladə istintaq komissiyasının yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Komissiya mart soyqırımını, ilkin mərhələdə Şamaxıdakı vəhşilikləri, İrəvan quberniyası ərazisində ermənilərin törətdikləri ağır cinayətləri araşdırdı. Dünya ictimaiyyətinə bu həqiqətləri çatdırmaq üçün Xarici İşlər Nazirliyi nəzdində xüsusi qurum yaradıldı. 1919 və 1920-ci ilin mart ayının 31-i iki dəfə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən ümummilli matəm günü kimi qeyd edilmişdir. Əslində bu, azərbaycanlılara qarşı yürüdülən soyqırımı və bir əsrdən artıq davam edən torpaqlarımızın işğalı proseslərinə tarixdə ilk dəfə siyasi qiymət vermək cəhdi idi. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu bu işin başa çatmasına imkan vermədi.

Zaqafqaziyanın sovetləşməsindən öz çirkin məqsədləri üçün istifadə edən ermənilər 1920-ci ildə Zəngəzuru və Azərbaycanın bir sıra torpaqlarını Ermənistan SSR-in ərazisi elan etdilər. Sonrakı dövrdə bu ərazilərdəki azərbaycanlıların deportasiya edilməsi siyasətini daha da genişləndirmək məqsədi ilə yeni vasitələrə əl atdılar. Bunun üçün onlar SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" xüsusi qərarına və 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyasına dövlət səviyyəsində nail oldular.

Erməni millətçiləri öz havadarlarının köməyi ilə 50-ci illərdən etibarən Azərbaycan xalqına qarşı kəskin mənəvi təcavüz kampaniyasına başladılar. Keçmiş sovet məkanında müntəzəm şəkildə yayılan kitab, jurnal və qəzetlərdə milli

mədəniyyətimizin, klassik irsimizin, memarlıq abidələrimizin ən nəfis nümunələrinin erməni xalqına mənsub olduğunu sübut etməyə çalışırdılar. Eyni zamanda onlar tərəfindən bütün dünyada azərbaycanlıların mənfi obrazını formalaşdırmaq cəhdləri də güclənirdi. "Yazıq, məzlum erməni xalqı"nın surətini yaradaraq əsrin əvvəlində regionda baş verən hadisələr şüurlu surətdə təhrif olunur, azərbaycanlılara qarşı soyqırımı törədənlər soyqırımı qurbanları kimi qələmə verilirdi.

Əsrin əvvəlində əksər əhalisi azərbaycanlı olan İrəvan şəhərindən və Ermənistan SSR-in digər bölgələrindən soydaşlarımız təqiblərə məruz qalaraq kütləvi surətdə qovulur. Azərbaycanlıların hüquqları ermənilər tərəfindən kobudcasına pozulur, ana dilində təhsil almasına əngəllər törədilir, onlara qarşı repressiyalar həyata keçirilir. Azərbaycan kəndlərinin tarixi adları dəyişdirilir, toponimika tarixində misli görünməyən qədim toponimlərin müasir adlarla əvəzolunma prosesi baş verir.

Saxtalaşdırılmış erməni tarixi gənc ermənilərin şovinist ruhunda böyüməsinə zəmin yaratmaq üçün dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılır. Böyük humanist ideallara xidmət edən Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti ruhunda tərbiyə olunmuş yeni nəslimiz ekstremist erməni ideologiyasının təqiblərinə məruz qalır.

Azərbaycan xalqının mənəviyyatına, milli qüruruna və mənliyinə yönəlmiş böhtanlar siyasi və hərbi təcavüz üçün ideoloji zəmin yaradırdı. Xalqımıza qarşı aparılan soyqırımı siyasəti özünün siyasi-hüquqi qiymətini tapmadığı üçün tarixi faktlar sovet mətbuatında ermənilər tərəfindən təhrif olunur və ictimai fikir çaşdırılırdı. Ermənilərin sovet rejimindən bəhrələnərək həyata keçirdikləri və 80-ci illərin ortalarında daha da güclənən antiazərbaycan təbliğatına Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyi vaxtında lazımi qiymət vermədi.

1988-ci ildən ortaya atılan qondarma Dağlıq Qarabağ konfliktinin ilkin mərhələsində yüz minlərlə azərbaycanlının öz tarixi torpaqlarından qovulmasına da respublikada düzgün siyasi qiymət verilmədi. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil edilməsi haqqında ermənilərin qeyri-konstitusion qərarını və Moskvanın əslində bu vilayəti Xüsusi İdarəetmə Komitəsi vasitəsilə Azərbaycanın tabeliyindən çıxarmasını xalqımız ciddi narazılıqla qarşıladı və mühüm siyasi aksiyalara əl atmaq məcburiyyəti qarşısında qaldı. Respublikada keçirilən mitinqlər zamanı torpaqlarımızın işğalı siyasəti qətiyyətlə pislənsə də Azərbaycan rəhbərliyi öz passiv mövqeyindən əl çəkmədi. Məhz elə bunun nəticəsi olaraq 1990-cı ilin yanvar ayında getdikcə güclənən xalq hərəkatını boğmaq məqsədi ilə Bakıya qoşunlar yeridildi, yüzlərlə azərbaycanlı məhv və şikəst edildi, yaralandı, digər fiziki təzyiqlərə məruz qoyuldu.

1992-ci ilin fevralında ermənilər Xocalı şəhərinin əhalisinə misli görünməyən divan tutdular. Tariximizə Xocalı soyqırımı kimi həkk olunan bu qanlı faciə minlərlə azərbaycanlının məhv edilməsi, əsir alınması, şəhərin yerlə-yeksan edilməsi ilə qurtardı.

Millətçi-separatçı ermənilərin Dağlıq Qarabağda başladığı avantürist hərəkətin nəticəsi olaraq bu gün bir milyondan artıq soydaşımız erməni qəsbkarları tərəfindən öz doğma yurd-yuvalarından didərgin salınmış, çadırlarda yaşamağa məhkum edilmişdir. Ərazimizin 20 faizinin erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğalı zamanı minlərlə vətəndaşımız şəhid olmuş, xəsarət almışdır.

Azərbaycanın XIX-XX əsrlərdə baş verən bütün faciələri torpaqlarımızın zəbti ilə müşayiət olunaraq, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı düşünülmüş, planlı surətdə həyata keçirdiyi soyqırımı siyasətinin ayrı-ayrı mərhələlərini təşkil etmişdir. Bu hadisələrin yalnız birinə - 1918-ci

il mart qırğınına siyasi qiymət vermək cəhdi göstərilmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhüriyyətinin varisi kimi Azərbaycan Respublikası bu gün onun axıra qədər həyata keçirə bilmədiyi qərarların məntiqi davamı olaraq soyqırımı hadisələrinə siyasi qiymət vermək borcunu tarixin hökmü kimi qəbul edir.

Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş bütün soyqırımı faciələrini qeyd etmək məqsədi ilə **qərara alıram:**

1. 31 mart azərbaycanlıların soyqırımı günü elan edilsin.
2. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə tövsiyə olunsun ki, azərbaycanlıların soyqırımı ilə bağlı hadisələrə həsr olunmuş xüsusi sessiyanın keçirilməsi məsələsinə baxsın.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Heydər ƏLİYEV

Bakı şəhəri, 26 mart 1998-ci il.

AZƏRBAYCANLILARIN SOYQIRIMI GÜNÜ İLƏ ƏLAQƏDAR

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI MİLLİ MƏCLİSİNİN BƏYANATI

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi Azərbaycan Respublikası Prezidenti Zati-aliləri cənab Heydər Əliyevin "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" Fərmanının tariximizin bu qaranlıq səhifələrinə işıq saçan ilk rəsmi sənəd kimi böyük əhəmiyyətini qeyd edir və 80 il bundan əvvəl azərbaycanlılara qarşı törədilmiş cinayətlərin ildönümü ərəfəsində 31 mart gününü "Azərbaycanlıların soyqırımı günü" elan etməsini milli yaddaşımızı dirçəldən, tarixi həqiqətlərin üzə çıxmasına və öz yerini tutmasına təkan verən mühüm siyasi-hüquqi və mənəvi aksiya sayır.

Bu mühüm sənəddə tariximizdə ilk dəfə olaraq Azərbaycanın XIX əsrdə zorakılıqla parçalandığından sonra azərbaycanlılara qarşı törədilmiş, bəşər tarixində görünməyən vəhşiliklərlə həyata keçirilmiş kütləvi qırğınların - soyqırımlarının rəsmən adı çəkilir, xüsusilə 1905-1907, 1918-1920, 1948-1953 və 1988-1993-cü illərdə erməni millətçi, şovinist dairələri və onları dəstəkləyən böyük dövlətlərin mürtəce qüvvələri tərəfindən bütün Zaqafqaziya miqyasında azərbaycanlı əhaliyə qarşı aparılmış etnik düşmənçilik siyasətinin kökləri açılır, "Böyük Ermənistan" xülyasını həyata keçirməyin əsas və real yolunu tarix boyu bu ərazilərin yerli sakini olmuş azərbaycanlıların məhv edilməsində, köçürülməsində, onların tarix və mədəniyyət abidələrinin dağıdılmasında, yer

adlarının dəyişdirilməsində görmüş antiazərbaycan qüvvələrin mənfur fəaliyyətinə siyasi qiymət verilir.

Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalını rəsmiləşdirən Gülüstan və Türkmənçay sülh müqavilələrindən sonra Azərbaycana on minlərlə ermənininin köçürülməsi, həm də din birliyi əsasında onlara yerli əhali ilə müqayisədə böyük hüquq və imtiyazların verilməsi tezliklə rus-erməni alyansı tərəfindən azərbaycanlı əhalinin hər vasitə ilə sıxışdırılmasına gətirib çıxardı. "Daşnak" və "Qnçak" kimi erməni millətçi partiyalarının fəaliyyətə başlamasından və fanatik erməni kütlələrini şovinist ideyalar ətrafında birləşdirməsindən sonra isə bu proses daha da sürətləndi. Birinci rus inqilabının başladığı 1905-ci ildə silahlanmış mütəşəkkil erməni dəstələri etnik zəmində soyqırımı kimi dəhşətli bir cinayətin Qafqazda ilk müəllifləri olmuşlar. 1905-1907-ci illərdə onlar Bakıda, Tiflisdə, İrəvanda, Naxçıvanda, Gəncədə, Qarabağda, Zəngəzurda kütləvi şəkildə azərbaycanlılara divan tutmuş, şəhər və kəndləri yandırmış, uşaqları, qadınları, qocaları misilsiz qəddarlıq və vəhşiliklə öldürmüşlər. Həmin dövrdə təkcə Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarında 75 Azərbaycan kəndi yerlə-yeksan edilmiş, İrəvan və Gəncə quberniyalarında isə 200-dən artıq yaşayış məntəqəsi viran edilmişdir. Erməni vəhşiliyindən sağ qurtara bilən on minlərlə azərbaycanlı öz doğma yurd-yuvasını tərk etmək məcburiyyəti qarşısında qalmış, bununla da Azərbaycanda tarixi artıq bir əsrə yaxınlaşmaqda olan həqarətli qaçqınlıq ənənəsinin əsası qoyulmuşdur.

Ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı çevrilmiş soyqırımı siyasəti çar Rusiyasında mərkəzi hakimiyyətin süqut etdiyi, keçmiş imperiyanın dərəbəylik və anarxiya şəraitində yaşadığı 1918-ci ildə daha geniş vüsət almışdır. Bu dövrdəki soyqırımı daha mütəşəkkil şəkildə və daha böyük bir qəddarlıq və amansızlıqla həyata keçirilmişdi. Təkcə 1918-ci ilin mart-aprel aylarında Bakıda, Şamaxıda, Qubada, Muğanda, Lənkəranda ermənilər 50 mindən çox

azərbaycanlını qətlə yetirmiş, evlərini talan etmiş, on minlərlə adamı öz yurd-yuvalarından didərgin salmışdılar. Yalnız Bakıda 30 minə yaxın soydaşımız xüsusi amansızlıqla qətlə yetirilmiş, Şamaxı qəzasının 58 kəndi dağıdılmış, 7 min nəfərədək adam, o cümlədən 1653 qadın və 965 uşaq öldürülmüş, Quba qəzasının 122 müsəlman kəndi yerlə-yeksan edilmişdi. Qarabağın dağlıq hissəsində 150-dən çox, Zəngəzur qəzasında 115 Azərbaycan kəndi vəhşicəsinə dağıdılmış, əhaliyə cinsinə və yaşına fərq qoyulmadan qəddarcasına divan tutulmuşdu. İrəvan quberniyasında 211, Qars vilayətində 92 Azərbaycan kəndi dağıdılmış, yandırılmış və talan edilmişdi. İrəvan azərbaycanlılarının çoxsaylı müraciətlərindən birində göstərilir ki, qısa müddət ərzində bu tarixi Azərbaycan şəhərində və onun çevrəsində 88 kənd dağıdılmış, 1920 ev yandırılmış, 132 min azərbaycanlı məhv edilmişdir. Erməni cəza dəstələrinin törətdikləri vəhşiliklər, daşnak hakimiyyəti dövründə yürüdülən "türksüz Ermənistan" siyasəti nəticəsində İrəvan quberniyasının azərbaycanlı əhalisinin sayı 1916-cı ildə 375 min nəfərdən 1922-ci ildə cəmisi 70 min nəfərə enmişdir. Göründüyü kimi, qısa müddət ərzində soyqırımının və geniş miqyaslı etnik təmizləmələrin aparılması nəticəsində erməni millətçiləri qarşılarına qoyduğu məqsədə əsasən nail olmuşlar.

Şovinist ruhlu erməni millətçilərinin azərbaycanlılara qarşı soyqırımı cinayətlərinin cəzasız qalması, bu cinayətlərə heç bir siyasi-hüquqi qiymətin verilməməsi səbəbindən sovet hakimiyyəti dövründə də azərbaycanlılar onlara qarşı yeridilən antihumanist siyasətlə dəfələrlə üzləşmişlər. Ermənistan SSR ərazisində yaşayan azərbaycanlıların taleyi bu düşünülmüş, rüsvayçı siyasətin əyani təzahürüdür. "Sürünən" deportasiyalar, habelə 1948-1953 və 1988-1989-cu illərin zorakı deportasiyaları nəticəsində Ermənistan SSR-dən yarım milyona yaxın azərbaycanlı qovulmuş, onların bütün əmlakı talan edilmişdir.

1988-ci ildən başlayan erməni ekspansiyası, ermənilərin Dağlıq Qarabağda apardıqları işğalçı müharibə və etnik təmizləmə azərbaycanlıların soyqırımı qurbanlarının sayını əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. Azərbaycan Respublikası ərazisinin 20 faizi işğal edilmiş, 18 mindən çox azərbaycanlı həlak olmuş, 20 mindən çox yaralanmış, 50 mindən çox əlil olmuş, 4 mindən çox əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş, 4 mindən çox sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisəsi, 660 məktəb və uşaq bağçası, 250 xəstəxana və tibb müəssisəsi dağıdılmış, azərbaycanlıların doğma yurdu olan yaşadıqları 724 şəhər, kənd və qəsəbə qarət edilmiş, dağıdılmış və yandırılmışdır. Əsrin ən dəhşətli cinayətlərindən biri olan Xocalı faciəsində bütöv bir iri yaşayış məntəqəsi tamamilə yox edilmiş, 613 nəfər dinc əhali, onlardan 63 nəfəri azyaşlı uşaq, 106 nəfəri qadın vəhşicəsinə öldürülmüş, 487 nəfər şikəst olmuş, 1275 nəfər sakin - qocalar, uşaqlar, qadınlar əsir götürülərək ağlasığmaz erməni zülmünə, təhqirlərə və həqarətə məruz qalmışlar.

Bütün bunların nəticəsində təkcə XX əsrdə iki milyondan çox azərbaycanlı bu və ya digər şəkildə şovinist erməni dairələrinin və onların havadarlarının yürütdükləri soyqırımı siyasətinin təsirinə məruz qalmışdır. Demək olar ki, indi Azərbaycanda erməni millətçi zülmündən bu və ya başqa şəkildə zərər çəkməyən ailə yoxdur.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi əsl həqiqətin açılması və tarixi ədalətin bərpası naminə, habelə gələcəkdə azərbaycanlılara qarşı yeni-yeni soyqırımı cinayətlərinin qarşısının alınması məqsədi ilə bəyan edir ki, qətiyyətlə demokratiya yolunu tutmuş Azərbaycan dövləti erməni millətçiliyinin və onun antiazərbaycan ruhlu himayəçilərinin XIX-XX əsrlərdə dəfələrlə azərbaycanlılara qarşı soyqırımı cinayətini törətdiklərini dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq üçün bütün mövcud üsul və vasitələrdən istifadə edəcəkdir.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi azərbaycanlılara qarşı soyqırımı cinayətlərinin cəzasız qalmasını və bu barədə beynəlxalq ictimaiyyətdə məlumatın olmamasını nəzərə alaraq Birləşmiş Millətlər Təşkilatına, Parlamentlərarası İttifaqa, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatına, Avropa Şurasına, Müstəqil Dövlətlər Birliyinə, başqa beynəlxalq təşkilatlara və dünya ölkələrinin parlamentlərinə və hökumətlərinə müraciət edir ki:

1. XIX-XX əsrlərdə erməni millətçiliyinin və onun havadarlarının azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımı cinayətini tanısınlar.
2. Gələcəkdə soyqırımı cinayətlərinin cəzasız qalmasının qarşısını almaqdan ötrü təsirli beynəlxalq hüquq mexanizmləri yaradılması işini tezliklə başa çatdırsınlar.
3. Azərbaycanlılara qarşı yeni soyqırımı cinayətlərinə yol verilməməsi üçün Ermənistan - Azərbaycan münaqişəsinin ATƏT-in Minsk qrupu çərçivəsində dinc yolla ədalətli həll olunmasına yardım etsinlər.

(Bəyanat Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 1998-ci il 31 mart tarixli iclasında qəbul olunmuşdur.)

1999-cu İL MARTIN 31-də AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MİLLİ MƏCLİSİNDƏ AZƏRBAYCANLILARIN SOYQIRIMI GÜNÜNƏ HƏSR EDİLMİŞ

SEMİNAR-SİMPOZİUMUN MATERİALLARI

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI MİLLİ MƏCLİSİNİN SƏDRİ MURTUZ ƏLƏSGƏROVUN GİRİŞ NİTQİ

Hörmətli deputatlar!

Hörmətli qonaqlar, xanımlar və cənablar!

Bu gün Milli Məclisin binasında azərbaycanlıların soyqırımı gününə həsr edilmiş seminar-simpoziumu keçirməkdən məqsədimiz azərbaycanlıların soyqırımı haqqında geniş məlumat mübadiləsi etmək, bu məlumatları ümumiləşdirib Azərbaycan dilində çap etmək, sonra xarici dillərə çevirib dünya ictimaiyyətinə çatdırmaqdan ibarətdir.

Ötən il martın 26-da möhtərəm Prezidentimiz cənab Heydər Əliyevin fərmanı ilə 31 mart azərbaycanlıların soyqırımı günü elan edilmişdir. Bu fərmanda, eləcə də soyqırımı günü ilə əlaqədar möhtərəm Prezidentimizin Azərbaycan xalqına bu il 30 mart tarixli müraciətində, fərmanın icrası ilə bağlı tədbirlər planında bu işin mütəmadi davam etdirilməsi qarşıya vəzifə kimi qoyulmuşdur. Biz iki əsr ərzində Azərbaycanın ərazisində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımının nəticələri, əhalinin kütləvi şəkildə qırılması və müsibətlərə düçar olması barədə tarixi faktları

açıqlayıb dünyaya göstərməliyik. Cənab Prezidentin ötən il imzaladığı fərmandan sonra dekabrın 31-də Milli Məclisin xüsusi iclası keçirildi. Azərbaycanlıların soyqırımına həsr olunmuş həmin iclasda Avropa Şurası Parlament Assambleyasının Hüquq məsələləri və insan hüquqları komitəsinin İnsan hüquqları üzrə yardımçı komissiyasının üzvləri - Türkiyənin, İsveçrənin, Belçikanın, Hollandiyanın, İtaliyanın, Polşanın və başqa ölkələrin parlament üzvləri, habelə Türkiyənin Kars vilayətinin nümayəndə heyəti iştirak edirdilər.

Biz o vaxt dünya parlamentlərinə, dünyanın nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarına xüsusi müraciət qəbul etdik. O müraciətdə bəyan edildi ki, Azərbaycan xalqı uzun illər ərzində erməni quldurlarının, millətçilərinin soyqırımına məruz qalmışdır.

Bu soyqırımı təxminən 200 il ərzində davam edib. Ötən əsrin başlanğıcında - 1813-cü ildə Gülüstan, 1828-ci ildə Türkmənçay müqavilələrindən sonra Azərbaycanın parçalanması prosesi başlandı. On minlərlə erməni xaricdən köçürülüb Azərbaycana gətirildi. Onlar Naxçıvanda, İrəvan quberniyasında, Qarabağda yerləşdirildi. Azərbaycan ərazilərinə göz dikən, “böyük Ermənistan” xülyası ilə yaşayan ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımı da bununla başlandı. Böyük dövlətlərin köməyinə arxalanan erməni quldurları tədricən Azərbaycanın İrəvan mahalını azərbaycanlılardan təmizlədilər. Rəsmi məlumata görə, 1916-cı ildə İrəvanda yarım milyona qədər azərbaycanlı yaşayırdı. Beşaltı il ərzində azərbaycanlı əhalinin sayı 70 minə endirildi. Həmin ərazidən azərbaycanlıları kütləvi şəkildə köçürdülər, qətlə yetirdilər, amansız soyqırımına məruz qoydular. Sonrakı illərdə də — 1905-1907, 1918-1920, 1948-1953 və 1988-1990-cı illərdə azərbaycanlıların soyqırımı siyasəti planlı, ardıcıl şəkildə həyata keçirildi.

Mən Bakı qırğınını sizin yadınıza salmaq istəyirəm. 1918-ci ilin mart hadisələri zamanı üç gün ərzində Bakıda

17 min azərbaycanlı qətlə yetirildi. Bakıda, habelə Azərbaycanın bir sıra bölgələrində törədilən cinayətlər nəticəsində 50 mindən çox azərbaycanlı həlak oldu. Qubada, Xaçmazda, Ağsuda, Şamaxıda, Lənkəranda, Muğanda bu cür faciələr baş verdi. Təəssüf ki, biz bunlara göz yumduq, tarixin ibrət dərslərindən nəticə çıxarmadıq.

1948-1953 və 1988-1989-cu illərdə Ermənistandan təxminən yarım milyondan çox azərbaycanlı qovuldu, deportasiyaya məruz qaldı. Ən acılı, ağır vaxt 1988-ci ilə təsadüf edir. M.S. Qorbaçovun yeritdiyi erməniпərəst siyasət nəticəsində torpaqlarımızın işğalının yeni mərhələsi başlandı və bu dəfə Qarabağa qarşı Rusiyanın köməyi ilə aparılan siyasət Xocalı faciəsinə gətirib çıxardı. 1992-ci ilin fevral ayında 7 min əhalisi olan bu Azərbaycan şəhəri yerlə-yeksan edildi. Uşaqlar, qadınlar, qocalar vəhşicəsinə qətlə yetirildi, yüzlərlə insan şikəst edildi, 1275 sakin əsir aparılaraq dünyanın heç bir yerində görünməyən zülmə, təhqirlərə və həqarətə məruz qaldı.

Bizim bugünkü toplantımız gələcək fəaliyyətimiz üçün əsas olmalıdır. Çalışmalıyıq ki, erməni millətçilərinin cinayətlərini, vəhşiliklərini bütün dünyaya göstərək. Biz seminar-simpoziumun materiallarını çap etdirib dünya ölkələrinin parlamentlərinə, habelə beynəlxalq təşkilatlara göndərəcəyik.

Biz tarixin ibrət dərslərindən nəticə çıxarmalıyıq. İki əsr ərzində azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırımlarından gələcək nəsillər də xəbərdar olmalıdırlar. Möhtərəm Prezidentimizin fərmanı, Azərbaycan xalqına müraciəti bizi bir daha ona səsləyir ki, ermənilərə qarşı uydurma soyqırımına cavab olaraq həqiqi soyqırımının köklərini açıb bütün dünyanı bu məsələdən agah edək.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsinin
KİTABXANASI

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ NAZİRLƏR KABİNETİ YANINDA BAŞ ARXİV İDARƏSİNİN RƏİSİ ATAXAN PAŞAYEVİN ÇIXIŞI

Hələ IV əsrdə öz dövlətçiliklərini itirmiş ermənilər o vaxtdan başlayaraq, təxminən 1500 ilə yaxın bir dövrdə dövlətçiliklərini bərpa etməyə çalışırdılar. Lakin onlar heç vaxt buna müvəffəq ola bilməmişdilər. Vaxtilə Bizans imperiyasına qatılmış ermənilərin nə cür millət olduğu artıq bizanslılara məlum idi. Ermənilər bir milli qurum kimi, demək olar, aradan çıxmaq üzrə idilər. Əgər XI əsrdə türklər Anadoluya gəlməsəydilər, belə də olacaqdı. Maraqlıdır ki, erməni mənbələrində də bu məsələlər çox geniş əks olunmuşdur. Həmin mənbələrdə göstərilir ki, ermənilərin bir millət kimi formalaşmasına türklərin böyük köməyi olmuşdur. Türklər Anadolunu tutduqdan sonra erməniləri bütün hərbi mükəlləfiyyətlərdən azad etdilər. Öz məktəblərini açmaqda, kilsələrini yaratmaqda, öz dillərini saxlamaqda və bu kimi başqa məsələlərdə ermənilərə geniş hüquqlar verildi. Ermənilər ticarət məsələlərində səriştəli olduqlarına görə tez bir zamanda Türkiyədə əvvəl ticarəti, sonra isə iqtisadiyyatı öz əllərinə almağa başladılar. Tezliklə onlar öz xislətini göstərib Türkiyəyə qarşı çıxdılar. Osmanlı Türkiyəsinin əraziləri hesabına özlərinin "böyük Ermənistan" dövlətini yaratmaq xülyasına düşdülər. Bunun üçün onlar əvvəlcə Avropa dövlətlərinə müraciət etdilər. Ancaq bundan bir şey hasil edə bilmədiklərini görüb Rusiyaya üz tutdular.

Çar I Pyotrun cənub istiqamətində yürüş ideyalarından, cənub dənizlərini ələ keçirmək niyyətlərindən ermənilər məharətlə istifadə etdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, rusların Qafqaza gəlməsində ermənilərin çox böyük xidmətləri olub. Rusiya-İran, Rusiya-Türkiyə müharibələrində ermənilər ruslara hər vasitə ilə kömək etdilər və bunun müqabilində

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsinin
KİTABXANASI

ruslardan istədiklərini ala bildilər. Çar ordusunun Türkiyə ərazisində işğal etdikləri kəndlərdə, qəsəbələrdə, şəhərlərdə hakimiyyət ermənilərə verildi. Bundan istifadə edən ermənilər türklərə qarşı, sözün əsl mənasında, soyqırımı siyasəti yeritməyə başladılar.

XIX əsrin əvvəllərində Rusiya ilə Türkiyə, habelə İran arasında sülh müqavilələri bağlandıqdan sonra Türkiyədən 86 min, İrandan isə 40 min erməni bizim ərazilərə, indi Ermənistan adlandırılan Qərbi Azərbaycan torpaqlarına köçürüldü. İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazilərində yerləşdirilən ermənilər üçün bir vilayət də yaradıldı. Ancaq ruslar, o cümlədən ermənilərin Qafqaza gəlməsində böyük rol oynamış A.Qriboyedov sonralar dəfələrlə ermənilərin xilqətində satqınlıq olduğunu qeyd etmişlər. Görünür, onlar ermənilərin başlıca məqsədlərinin nə olduğunu anlamışlar. Ona görə də 1846-ci ildə quberniya üsul-idarəsinə keçilərkən erməni vilayəti ləğv edilmişdir.

XIX əsrin əvvəllərində Qafqaza gəlmiş ermənilərin bu günə qədər Qafqazda yeritdiyi siyasəti iki mərhələyə bölmək olar: XIX əsrin 20-30-cu illərindən 80-90-cı illərinə qədər olan tarixi dövrdə Azərbaycan ərazilərində öz yerlərini bərkitmək, XIX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq Türkiyəyə və Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları irəli sürmək.

Bir məsələ də çox maraqlıdır. Çar hakimiyyət orqanlarının nümayəndələri də öz məktublarında dəfələrlə göstərmişlər ki, harada ermənilər azlıq təşkil edirlər, kimlər istəsələr, necə istəsələr, həmin adamlara xidmət eləməyə razıdırlar. Harada ki ermənilər çoxluq təşkil edirlər, başqa millətlərə, başqa xalqlara qarşı dünyada heç kəsin ağlına gəlməyən vəhşilikləri törətməyə hazır olurlar.

Qafqazda özlərinə yer etdikdən sonra ermənilər 1887-ci ildə Qnçak partiyasını, 1890-cı ildə isə Daşnaksütyun partiyasını yaratdılar. Həmin vaxtdan onların ərazi iddiaları sistemli surətdə davam etdirildi. Osmanlı imperiyasının şərq əyalətlərində, habelə Qafqazda türklərin və azərbaycanlıların yaşadıqları ərazidə özlərinin "böyük Ermənistan" xülyasını həyata keçirmək üçün ermənilər hər cür çirkin üsullara əl atdılar.

1905-1906-cı illərdə onlar Bakıda qırğın törətdilər. Bu qırğından sonra Yelizavetpol qubernatoru Qafqaz canişininə yazdığı məktublardan birində göstərirdi ki, ermənilər şəraitdən istifadə edərək Azərbaycanın ərazisində, müsəlmanlarla birlikdə yaşadıqları yerlərdə sərhədlər yaratmağa nail olmuşlar. Bəzi yerlərdə isə yerli müsəlmanları qovub çıxararaq İran və Türkiyədən gələn erməniləri yerləşdirməyə başlamışlar. 1906-cı ildə İ.Vorontsov-Daşkovun sədrliyi ilə azərbaycanlı-erməni nümayəndələrinin görüşündə barışıq məsələləri müzakirə olundu. Bir məsələni xüsusi qeyd etmək istəyirəm. İ.Vorontsov-Daşkov iclası açanda demişdi ki, gəlin, günahkar kimdir, onu axtarmayaq. Maraqlıdır ki, 1988-ci ildə keçmiş SSRİ-nin rəhbəri M.S.Qorbaçov da iclası açanda eyni sözləri demişdi. Ermənilər həmişə bu işin səbəbkarı olsalar da, onlar axırda sudan quru çıxardılıblar.

Birinci dünya müharibəsi ermənilərə öz dövlətçilik ideyalarını həyata keçirmək üçün əlverişli şərait yaratdı. Bu müharibədə Türkiyənin iştirak etməsi və Şərq cəbhəsinin açılması ermənilərin əl-qol açmasına səbəb oldu. Şərq cəbhəsində olan rus qoşunlarının arasında çoxlu erməni batalyonları, hətta erməni diviziyaları türklərə qarşı vuruşurdular. Tarixdən məlumdur ki, hər bir dövlət müharibə zamanı onun siyasətinə qarşı çıxan əhalini ölkənin müharibə gedən yerindən başqa yerinə köçürür. Osmanlı hökuməti rəhbərliyinin dövlətə qarşı loyal mövqe tutmayan, düşmənlə əlbir hərəkət edən erməni əhalisini cəbhə xətti yaxınlığından, yəni Şərqi Anadoludan imperiyanın başqa yerlərinə köçürməsi bir neçə istiqamətdə döyüş əməliyyatları aparan dövlətin təbii özünümüdafiə tədbiri idi. Lakin ermənilər bunu soyqırımı siyasəti kimi qələmə verərək bütün dünyada türklərə qarşı geniş təbliğat kampaniyasına başladılar. Özü də bu kampaniya indi də davam etdirilir.

Rusiyada çarizmin devrilməsi və oktyabr inqilabının qələbəsi ermənilərin öz dövlətini yaratmaq ideyasına rəvac verdi. Sovet Rusiyası müharibədən çıxdığı vaxt Şərq cəbhəsində olan əsgərlərinin əksəriyyəti ermənilərdən ibarət idi. Hələ müharibə vaxtı ermənilər cəbhədə silah-sursatı oğurlayıb gizlincə Azərbaycan ərazisinə, o cümlədən Qarabağa, Şamaxıya gətirib yığırdılar. V.Lenin S.Şaumyanı Qafqaza komissar təyin etdikdən sonra, o, Tiflisə getdi, lakin getdiyi gün də Tiflisdən qovuldu. Bakıda isə S.Şaumyanı çox yaxşı qarşılayıb xalq deputatları sovetinin sədri seçdilər. Öz mövqeyindən istifadə edən Şaumyan cəbhədən Bakıya qayıdan erməni-daşnak dəstələrinin tərksilah edilməsinə razılıq vermədi. 1918-ci ilin mart hadisələrində azərbaycanlılara qarşı vuruşanlar da həmin dəstələr olmuşdur. Şaumyanın tabeliyində 6 min, daşnakların tabeliyində isə 4 min 600 əsgər və zabit var idi. Çox maraqlıdır ki, 1990-cı ilin yanvarında Bakıya yeridilən sovet ordusu əsgərlərinin də 70-80 faizi ermənilərdən ibarət idi. 1918-ci ildə ermənilər Bakını ələ keçirməyə şərait yarandığını görərək qırğın törətmək üçün bəhanə axtarmağa başladılar. Uzun müddət danışıqlar getdi. Azərbaycanlılar ermənilərlə hərbi münaqişəyə girmək istəmirdilər.

Nəhayət, Zeynalabdin Tağıyevin oğlunun təsadüfi gülldən ölməsi nəticəsində ermənilər axtardıqları bəhanəni tapa bildilər. Onlar Z.Tağıyevin oğlunu Bakıda dəfn edib geri qayıdan müsəlman diviziyası nümayəndələrinin tərksilah olması haqqında göstəriş verdilər, diviziya nümayəndələri isə silahlarını təhvil verməyə razı olmadı. Bunu əllərində dəstavüz edən ermənilər Bakıda azərbaycanlıları kütləvi surətdə qırmağa başladılar. Eyni zamanda Qarabağ bölgəsində, Azərbaycanın digər bölgələrində ermənilər azərbaycanlıların üzərinə hücuma keçdilər.

Bizim arxivdə o vaxt təxminən 17-18 yaşında olmuş Məmməd Muradzadə adlı bir gəncin "Mart hadiseyi-əliməsi", yəni "Mart ələmli hadisələri" adlı kitabçası

saxlanılır. 1919-cu ildə nəşr olunmuş bu kitabçanı səhifələdikcə adamın ürəyi ağrıyır. Müəllif özünün şahid olduğu hadisələri yanıqlı bir dillə təsvir etmişdir. Əvvəlcə ermənilər onun atasını və əmisini öldürür, sonra qohumlarını qırmağa başlayırlar. İki qardaşı ilə birlikdə onu bir yəhudi öz evində qoruyub saxlayır. Barışıq elan edildikdən sonra aprel ayının 1-də o, anasını axtara-axtara Mayılov teatrına gəlir. Teatrdan çıxan adamların arasında anasını tapa bilir. Müəllif yazır ki, anamın arxasınca gedəndə küçənin hər tərəfində ermənilər dayanmışdı. Deyirdilər: "Nə oldu? İndi Qafqaz sizinki oldu, ya yox?" Bakıda azlıq təşkil edən ermənilərin bu cür tənələrinə dözmək mümkün deyildi. Bakıda ermənilər elə bir şərait yaratmışdı ki, çox adam heç ölülərini tapa bilmirdi. Günahsız azərbaycanlıların qanlarından küçələrdə gölməçələr əmələ gəlmişdi. Daha sonra müəllif ermənilərin bu azğınlığında, təsvirə gəlməyən vəhşiliklərində bizim özümüzün də günahkar olduğumuzu, həmişə ermənilərə inandığımızı, onların fitvalarına uyduğumuzu qeyd edir.

Məlum məsələdir ki, erməni qatillərinə Şaumyan rəhbərlik edirdi. Bakı hadisələri ilə bir vaxtda ermənilər Şamaxıda da dəhşətli cinayətlər törətdilər. Özü də ermənilər Şamaxıda qırdıqları qədər insanı heç yerdə qırmayıblar. Şamaxının özünü yerlə-yeksan ediblər, Şamaxıdan, demək olar, heç bir əsər-əlamət qoymayıblar, Şamaxı qəzasındakı 120 kənddən 86-sını tamamilə dağıdıblar. Bizim arxivlərdə, fövqəladə təhqiqat komissiyasının hazırladığı materiallarda Şamaxıda hansı kənddən nə qədər adamın qırıldığı göstərilir. 53 kənddə öldürülən azərbaycanlıların sayı 10 minə yaxınlaşırdı, əraziyə 336 milyon manatdan çox ziyan vurulmuşdu. Şamaxının özündə isə öldürülənlərin dəqiq sayı müəyyən edilməmişdir. 1920-ci ildən sonra mühacir ədəbiyyatında müxtəlif rəqəmlər göstərilir. Öldürülən azərbaycanlıların sayının bir mənbədə 12 min nəfər, digər bir mənbədə isə 17 min nəfər olduğu qeyd edilmişdir.

Şamaxıda elə evlər var idi ki, sakinlərinin hamısı güllələnmişdi.

Şamaxıdan sonra erməni quldurları Quba istiqamətində hərəkət etmişlər. S.Şaumyanın tapşırığı ilə bolşevik Q.Korqanovun daşnak Amazaspın başçılığı ilə göndərdiyi 2 min nəfərlik erməni ordusu aprelin 10-dək Qubada qırğın törətmiş, minlərlə azərbaycanlını qətlə yetirmişlər.

Bundan sonra ermənilər Zəngəzurda, Qarabağda azərbaycanlılara qarşı görünməmiş vəhşiliklər törədirlər. Hələ 1918-ci ilin oktyabr-noyabrına qədər Zəngəzurda ermənilər 10 min nəfəri qətlə yetirmiş, onlarca azərbaycanlı kəndini dağıtmışdılar. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra onun qəbul etdiyi ilk qərarlardan biri də Birinci dünya müharibəsi zamanı azərbaycanlılara qarşı törədilmiş cinayətlərin araşdırılması üzrə xüsusi fövqəladə təhqiqat komissiyasının yaradılması haqqında olmuşdur. 1918-ci il avqustun 31-də Ələkbər bəy Xasməmmədovun rəhbərliyi ilə belə bir komissiya yaradılır və geniş fəaliyyətə başlayır. Az sonra komissiya Parisdə olan Azərbaycan nümayəndə heyəti üçün 6 cilddən ibarət təhqiqat materialları və 95 fotoşəkil göndərir. Təəssüf ki, həmin materiallar və fotoşəkillər qalmamışdır. Fövqəladə təhqiqat komissiyası öz fəaliyyəti dövründə ümumi həcmi 3500 vərəqdən artıq olan 36 cildlik təhqiqat materialları hazırlayıb. Bu materialların əksəriyyəti indi bizim arxivlərdə saxlanılır.

Quba hadisələrindən sonra həmin şəhərin rəisi Əlibəyov A.Caparidzenin və S.Şaumyanın qəbulunda olur. Öz izahatında o deyir, mən bu məsələlərlə əlaqədar geniş məruzə ilə əvvəl A.Caparidzenin yanında oldum. O bu məsələyə çox ciddi münasibət bəslədi. Ancaq S.Şaumyana məruzə edəndə rişxəndlə dedi ki, nə olub, 5-6 müsəlman öldürülüb, bu qədər hay-küy qaldırırsınız.

Fövqəladə təhqiqat komissiyası Azərbaycanın müxtəlif qəzalarında törədilmiş qırğınlarda təqsiri olan ermənilərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi haqqında sənədlər

hazırlamış, lakin 1920-ci ilin yanvarında Paris sülh konfransında Azərbaycanın de-fakto tanınması ilə əlaqədar Cümhuriyyət Parlamentinin elan etdiyi amnistiyaya görə milli münasibətlər zəminində baş vermiş hadisələr üstündə təqiblər dayandırılmışdır. Zaqafqaziyada sovet hakimiyyətinin qələbəsi isə ermənilərin Azərbaycan ərazilərini özününküləşdirməsini təmin etmək yolunda geniş imkanlar açdı.

Sovet hakimiyyəti illərində ermənilərin Azərbaycan və azərbaycanlılara qarşı siyasətinin iki əsas məqsədi olub: indiki Ermənistan ərazisindən azərbaycanlıları hər vasitə ilə sıxışdırıb çıxarmaq və Azərbaycan əraziləri hesabına öz torpaqlarını genişləndirmək. Həm də onlar bu məqsədlərini həyata keçirə biliblər.

Bizim bütün bəlalarımız onunla bağlıdır ki, milli faciələrimizi tez unuduruq. 1918-ci ilin mart hadisələrini və ondan sonrakı hadisələri elə yaddan çıxarmışıq ki, guya heç qırğın olmayıbdır. Demək istəyirəm ki, xalqımızı yeni fəlakətlərdən xilas etmək üçün unutqanlıqdan birdəfəlik yaxa qurtarmalıyıq.

Bu mənada möhtərəm Prezidentimiz Heydər Əliyevin 1997-ci il 18 dekabr tarixli və 1998-ci il 26 mart tarixli fərmanlarının çox böyük əhəmiyyəti vardır. Bu fərmanlar bizim üçün istiqamətverici sənədlərdir, bundan sonra görəcəyimiz işlərin hərəkət istiqamətlərinin hamısını əhatə edir. Elə bilirəm ki, qarşıda duran ən mühüm vəzifələrimizdən biri azərbaycanlıların düçar olduğu faciələr barəsində məlumatları dünya xalqlarına çatdırmaqdan, ermənilərin əsl simasını hamıya göstərməkdən ibarətdir.

"AZƏRBAYCAN ENSİKLOPEDİYASI" NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA BİRLİYİNİN BAŞ DİREKTORU İSMAYIL VƏLİYEVİN ÇIXIŞI

Hörmətli sədr, hörmətli məclis iştirakçıları!

Bu gün matəm günü, Azərbaycan xalqının tarixinin ən ağır faciəsinin yad edilməsi günüdür. Mən ümidvaram ki, belə tədbirlər təkcə Milli Məclisdə deyil, Azərbaycanın bütün təşkilatlarında hər il müntəzəm keçiriləcəkdir. Bu, bizim unudulmuş tariximizin yaddaşlara yenidən yazılması, xalqa öz tarixinin tanıdılması baxımından olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir.

Uzun müddət xalqımızın tarixi yazılmayıb, daha doğrusu, düzgün yazılmasına imkan verilməyib. Azərbaycan xalqının tarixi saxtalaşdırılıb. Başımıza gətirilən qanlı faciələr barədə tarix kitablarında və mövcud ədəbiyyatda sənədli məlumatlar azdır. Arxivlərdə olan sənədlər isə ancaq tədqiqatçı alimlərə məlumdur, geniş xalq kütləsinin isə bunlardan xəbəri yoxdur.

Bir elm adamı kimi, naşir kimi mən kitabların nəşr səviyyəsindən olduqca narazıyam. Bu mövzuda əsərlər az yazılır və geniş yayılmır. Yazan da bizik, oxuyan da bizik. Bu ciddi məsələyə dair çap olunmuş kitablar başqa dillərə tərcümə olunub dünya ictimaiyyətinə çatdırılmalıdır. Soyqırımı ilə bağlı hadisələrin öyrənilməsi həm milli, həm də bəşəri əhəmiyyət daşıyır. Ona görə də bu, həm elmimiz üçün, həm də siyasətimiz üçün olduqca vacibdir. Bunun tarixi, siyasi, ideoloji və hüquqi əhəmiyyəti vardır.

Bu məsələlərin öyrənilməsinin tarixi baxımdan əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, indiyə qədərki elmi və ictimai ədəbiyyatda millətimizin soyqırımı və deportasiyası ilə bağlı məsələlər öz əksini tapmamışdır. Sovet ideologiyası Rusiyanın yaxından iştirakı ilə törədilmiş bu faciələrin tarixdə əks etdirilməsinə maraqlı deyildi və həm də bu onun

antihumanist milli siyasətinin ifşası demək idi. Törədilmiş milli qırğınların səbəbləri, təşkilatçıları və iştirakçıları da ona görə uzun müddət xalqdan gizlədilmişdir. Bütün bunlar isə xalqa öz tarixini unutdurmağa yönəldilmişdi. Bu da öz növbəsində gələcəkdə baş verəcək yeni belə hadisələrdə əhalinin sayıqlığının itirilməsinə gətirib çıxarırdı.

Məsələnin siyasi baxımdan əhəmiyyəti də olduqca böyükdür. Bu, Azərbaycanı müstəqil dövlət kimi məhv etmək, əhalisini qırmaq və qovmaqla ərazisinə sahib çıxmaq kimi məkrli, istilaçılıq siyasətinin tərkib hissəsi kimi öyrənilməlidir. Bütün Qafqazı türklərdən və müsəlmanlardan təmizləmək məqsədilə həyata keçirilən imperialist siyasəti təəssüf ki, bu gün də lazımi səviyyədə, tarixdə olduğu kimi tədqiq edilib xalqa çatdırılmamışdır. Zəngin tarixi faktlar və hadisələr isə Rusiya və digər imperialist dövlətlərin Azərbaycanı parçalamaqla bağlı təcavüzkar siyasətini sübut edir. Xalqımıza qarşı yönəldilmiş düşmənçilik siyasəti diqqətlə və dərindən öyrənilib üzə çıxarılmalıdır. Bu faktların əsaslı şəkildə tədqiq və təsdiq edilməsi məsələni beynəlxalq hüquqi təşkilatların diqqətinə çatdırmaq üçün bizə imkan yaratmalıdır. Ermənilər saxta yollarla soyqırımı təbliğatını artırmaqla beynəlxalq hüquqi vasitələrlə Türkiyə və Azərbaycan ərazilərinə sahib olmağa çalışırlar. Biz isə öz həqiqi, gerçək tariximizi bərpa etməklə xalqımızın itirilmiş hüquqlarını bərpa etməliyik. Təəssüf ki, indiki Ermənistan ərazisində azərbaycanlılara qarşı törədilmiş soyqırımı və deportasiya hadisələrinə indiyədək heç bir beynəlxalq hüquqi təşkilatda baxılmamışdır.

Məsələnin ideoloji tərəfi də bizi olduqca maraqlandırır. Xüsusilə son illər ermənilərin xarici ölkə parlamentlərinə erməni soyqırımını təsdiq etdirmək siyasətləri məsələyə ideoloji aktuallıq gətirmişdir. Azərbaycan ərazilərini ələ keçirmək üçün son yüz ildə erməni siyasi təşkilatlarının təcavüzkar siyasətinə bəraət qazandırmaq, onların Qarabağa və Qarabağ ətrafı geniş ərazilərə sahib olmaq planlarını

həyata keçirmək məqsədi ilə ermənilər soyqırımı barədə təbliğatlarını gücləndirir, böyük "hay-küylə" işğal etdikləri torpaqları azad etmək barədə tələbləri kölgələmək üçün ciddi iş aparır, uydurma kitablar, xəritələr nəşr edir, yalanlar əsasında filmlər çəkirlər. Bütün bunlar, həm də Qafqazda ermənilərin törətdikləri cinayətləri ört-basdır etmək deməkdir. Atalar məsəlində deyildiyi kimi, "oğru elə bağırır ki, doğrunun səsi eşidilmir".

Son 200 ildə 3 milyona yaxın azərbaycanlının evsiz-eşiksiz qalması, qırğınlara düçar olması, 600-ə qədər kəndin, qəsəbənin tamamilə boşaldılması, Sovet hakimiyyəti illərində azərbaycanlılara qarşı kütləvi sürgünlər tətbiq edilməsi, onların repressiyalara məruz qoyulması faktı müasir ideoloji sistemdə lazımi səviyyədə təbliğ edilmir. Öldürülmüş günahsız insanların, dağıdılıb talan edilmiş əmlakın, boş qalmış kəndlərin və torpaqların, məhv edilmiş mədəni və tarixi abidələrin taleyini isə tarixin ümidinə buraxmaq olmaz. Beynəlxalq əhəmiyyət kəsb edən bu tarixi cinayətlər öz həqiqi tarixi-siyasi və hüquqi qiymətini almalıdır. İnsan hüquqları ilə məşğul olan təşkilatlar və mütəxəssislər bu məsələnin hüquqi tərəflərini tədqiq etməli, xalqın itirilmiş hüquqlarının bərpası yolunda ciddi işlər görməlidirlər.

Azərbaycana qarşı yeridilən düşmənçilik siyasətində ermənilər rus mətbuatından geniş istifadə edirlər. Ermənilərin soyqırımı haqqında uydurmaları dünyaya yaymaq üçün qızğın təbliğat işi bu gün də heç səngimədən davam etdirilir və biz tutarlı faktlarımızla onlara vaxtında cavab verməliyik. Təəssüf ki, indiyədək bu faciəli məsələlərə ciddi əhəmiyyət verilməmiş və acı tariximizin üzərinə qaranlıq siyasət pərdəsi çəkilmişdir.

Çox sevindirici haldır ki, 1918-ci ildən sonra bizim tariximizdə ilk dəfə olaraq, hörmətli Prezidentimiz Heydər Əliyevin imzaladığı fərmanla bu məsələ obyektiv siyasi qiymətini aldı. Həmin fərmanda bu qanlı faciələrə siyasi

qiymət verildi. İndi bütün strukturların, təbliğat aparatının, elm adamlarımızın vəzifəsi işə başlamaq və bunu mütəşəkkil, ardıcıl davam etdirməkdir. Təəssüf ki, vəziyyət o qədər də ürəkaçan deyil. Azərbaycanlıların soyqırımı, deportasiyası ilə bağlı kitabların, lazımi materialların çapı xeyli çətinlik yaradır. Digər tərəfdən, çap olunan materiallar Bakı şəhərindən kənara çıxa bilmir. Hörmətli Prezidentimizin fərmanına uyğun olaraq, tarixi sənədlər və mətbu materiallar əsasında biz "Deportasiya" adlı iri həcmli bir kitab nəşr etmişik. Lakin böyük zəhmət bahasına başa gələn bu kitabı da geniş yaya, lazımi yerlərə, o cümlədən dünyanın məşhur kitabxanalarına göndərə bilmirik.

İndi bizim siyasətimizin aparıcı istiqamətlərindən biri də tarixdə baş vermiş qanlı faciələrə həm də elmi qiymət vermək və onu beynəlxalq siyasətimizin əsas amillərindən birinə çevirməkdir. Hazırda Azərbaycanda elə bir qurum yoxdur ki, erməni və rus mətbuatında əleyhimizə yönəldilmiş təbliğatı ardıcıl olaraq təhlil etsin və ona vaxtında cavab versin.

200 il ərzində Azərbaycan xalqının başına gətirilmiş faciələrin tarixi salnaməsi hazırlanmalıdır. Bunun üçün alimlərimizə şərait yaradılmalıdır. Moskvanın, Sankt-Peterburqun, Tbilisinin, Yerevanın, eyni zamanda Avropa ölkələrinin arxivlərində çox zəngin materiallar - məqalələr, teleqramlar, hərbi və məxfi raportlar, ezamiyyə hesabatları vardır. Həmin materialları əldə etmək üçün vəsait lazımdır. Bu işlə məşğul olan alimlər qrupu ayrılmalıdır və biz bu məsələləri ardıcıl, sistemli şəkildə öyrənməliyik. İndi "Deportasiya" kitabının ikinci hissəsini çapa hazırlayırıq. Bu hissədə də soyqırımı məsələləri geniş əks olunacaqdır. Lakin onun hazırlanıb çap olunması xeyli vəsait tələb edir. "Azərbaycan Ensiklopediyası" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi

dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsə də, biz bu kitabı hazırlayırıq.

Bütün bu məsələlərlə məşğul olan elmi mərkəz yaradılması olduqca vacibdir. Xarici ölkələrdə də belə kitablar çap olunur. Onlar Azərbaycan dilinə, Azərbaycan dilində nəşr edilən kitablar isə xarici dillərə çevrilib yayılmalıdır. Səyyar sərgilər hazırlanmalıdır ki, xaricə gedən nümayəndə heyətlərimiz soyqırımı ilə bağlı gerçək, tarixi faktları nümayiş etdirə bilsinlər. Eyni zamanda bu sərgilər xarici ölkələrdə olan səfirliklərimiz və beynəlxalq təşkilatlar vasitəsilə də yayılmalı, Azərbaycanın başına gətirilən faciələr barəsində dünya ölkələrinin mətbuatı vasitəsilə daim məlumat verilməlidir.

"Azərbaycan Ensiklopediyası" Azərbaycan tarixinin qaranlıq səhifələrinə, o cümlədən soyqırımına və deportasiya məsələlərinə həsr olunmuş təxminən 100 çap vərəqi həcmində kitabı nəşrə hazırlayıb. Milli Məclis onun çapına kömək etsəydi, həmin kitab tezliklə nəşr olunardı.

Ümumiyyətlə, biz düşmən təbliğatına qarşı ideoloji mübarizəni gücləndirməliyik. İndiki Ermənistan ərazisindən illərlə qovulmuş, təcavüzə məruz qalmış, kütləvi şəkildə qırılmış vətəndaşlarımızın hüquqlarının müdafiəsi məsələsini parlament səviyyəsində beynəlxalq təşkilatlar qarşısında ardıcıl surətdə qaldırmalıyıq. Dövlət siyasətimizin məqsədlərindən biri də bu olmalıdır ki, kütləvi surətdə öz yurdlarından qovulmuş insanlarımız beynəlxalq hüquq normalarına əsasən vətənlərinə, tarixi torpaqlarına qayıda bilsinlər. Xalqın taleyi ilə bağlı məsələlərdə hamımız bütün səylərimizi və imkanlarımızı birləşdirməliyik.

M.Ə.RƏSULZADƏ ADINA BAKI DÖVLƏT UNİVERSİTETİ TARİX FAKÜLTƏSİNİN DEKANI, ƏMƏKDAR ELM XADİMİ, TARİX ELMLƏRİ DOKTORU, PROFESSOR YAQUB MAHMUDOVUN ÇIXIŞI

31 mart xalqımızın, türk dünyasının, bütövlükdə islam aləminin ən ağır matəm günlərindən biridir. Erməni cəlladlarının Azərbaycan xalqına qarşı törətdiyi bu dəhşətli soyqırımı, ümumiyyətlə, dünya tarixində analoqu olmayan vəhşilik aktıdır. S.Şaumyan başda olmaqla daşnak-bolşevik güruhunun əvvəlcədən planlaşdırılaraq, düşünülmüş şəkildə 1918-ci ilin martında həyata keçirmiş olduğu soyqırımı məsələlərinə dair biz çox toplantılar keçirmişik. Yığışıb vəziyyəti dəfələrlə təhlil etmişik, soyqırımı ilə bağlı yeni-yeni faktları üzə çıxarmağa səy göstərmişik. Azərbaycan xalqının erməni cəlladları tərəfindən nə qədər dəhşətli faciələrə məruz qoyulduğu barədə əldə etdiyimiz məlumatları bugünkü nəsillərə çatdırmağa çalışmışıq. Lakin min-min acı təəssüflər ki, hər dəfə unutqanlığımız bizə qalib gəlib...

Bu gün, bu toplantıda bir daha təkrar etmək istərdim: düşmənin bir adı var - "qarı düşmən"! Bu düşmən Dədə Qorquddan üzü bəri bizimlə düşmənçilik edə-edə gəlir. Məqam əlinə düşən kimi, bizə dərhal zərbə vuran bu məkrli düşmənə müqavimət göstərə bilmək üçün onun iç üzünə bələd olmaq lazımdır. O, son dərəcə mütəşəkkil düşməndir, fürsəti əldən qaçırmayan təhlükəli düşməndir!

Azərbaycanın əzəli torpaqlarını ələ keçirmək üçün ermənilər müntəzəm olaraq, sistemli şəkildə, düşünülmüş formada, bütün üsullardan istifadə edərək, daim xalqımıza qarşı qırğınlar törədiblər. Nəhayət, 1918-ci ildə bolşeviklərlə birləşərək, Bakıda hakimiyyəti ələ keçirdikdən sonra Azərbaycan xalqını məhv olmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qoyub-

lar. Onlar təkcə bizim xalqımıza qarşı deyil, ümumiyyətlə, türk dünyasına qarşı dəhşətli cinayətlər törədiblər.

Birinci Dünya müharibəsi zamanı çar generalları tərəfindən silahlandırılan erməni quldur dəstələrinin Şərqi Anadoluda törətdikləri kütləvi qırğınları, qanlı faciələri yada salaq. Türk alimlərinin apardıqları arxeoloji qazıntılar zamanı minlərlə türkün, o cümlədən uşaqların, qadınların, qocaların quyulara, çala-çuxurlara doldurulub diri-diri basdırıldığı hallar aşkara çıxarılır. Nə yaxşı ki, qardaş ölkənin alimləri bu qazıntılar barədə məlumatları dünyanın hər yerinə yayır, erməni vəhşiliyini, türklərə qarşı soyqırımı vəhşiliklərini faktlarla, sənədlərlə sübuta yetirirlər! Lakin gözlənilən nəticələr əldə edilirmi? Təəssüf ki, yox! Bəs səbəb nədir? Səbəb, hər şeydən əvvəl, budur ki, ermənilərin düşmənçilik təbliğatı çox güclü, özləri isə mütəşəkkildirlər. Erməni varlıları, xarici ölkələrdəki erməni lobbisi son dərəcə fəal və əlbirdir. Onlar Amerikada və başqa iri ölkələrdə keçirilən prezident seçkilərində fəal iştirak edir, dövlət adamlarını, parlament üzvlərini məharətlə ələ alırlar. Rusiyanın hərbi strukturlarının da ermənilərin əlində olması real faktdır. Fransada onlar bizim əleyhimizə, türklərə qarşı müntəzəm surətdə məsələlər qaldırırlar.

Biz nəzərə almalıyıq ki, düşmənimiz təcrübəli və zamanı qabaqlamağı bacaran düşməndir. Hələ eramızın III-IV əsrlərində hunlar Qafqazın şimalından keçib Avropaya yürüş edəndə erməni keşişləri oraya - hunların hərbi düşərgəsinə getmişdilər ki, onlara qriqorianlığı qəbul etdirsinlər və sonra gəlib hunların və qriqorianlığın köməyi ilə bütün Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirsinlər. Sonralar Ərəb xilafətinin Qafqaz müharibələri ərəfəsində də ermənilər Bağdada elçilər göndərib xəlifə ilə sövdələşmişdilər ki, islam dinini Azərbaycanın düzən yerlərində yaysınlar, dağlıq yerlər isə qriqorianlaşdırılsın. Bu vasitələrlə onlar özlərinin qriqorianlaşdırma və erməniləşdirmə siyasətini həyata keçirməyə zaman-zaman nail olmuşlar.

Orta əsrlərdə Osmanlı imperiyası kimi qüdrətli bir dövlətə arxadan zərbə vurmaq üçün ermənilər Azərbaycan hökmdarlarına sığındılar, onların qılığına girib Avropa ölkələrinə elçi göndərildilər. Bizim hökmdarların, xüsusilə ağqoyunluların, səfəvilərin saraylarına yol tapan ermənilər türk dövlətlərini bir-birinin üstünə qaldırdılar, xristian ölkələrinin Azərbaycanda möhkəmlənməsinə yol açdılar, aranı qarışdırıb özləri üçün əlverişli şərait yaratdılar, gələcəklərinə “gün ağladılar”, Qərb dövlətləri qarşısında “hörmət” və “etibarlı müttəfiq” mövqeyi qazandılar.

İslam dünyasının içərisində daim xristian ölkələrinə xidmət göstərən ermənilər Rusiya işğalları dövründə üzlərini şimala çevirdilər. Bu dəfə öz qonşularını yeni ağalara satmağa başladılar. Rusiyanın Qafqazda işğalçılıq müharibələri ilə bağlı araşdırmalar aparanda ortaya çıxan faktlar erməni xəyanətinin, erməni xislətinin nə qədər təhlükəli olduğunu daha dərindən üzə çıxarır, insanı vahiməyə salır. Təsəvvür edin ki, işğalçı hərbi yürüşlər zamanı Rusiya qoşunları bizə daha qanlı divan tutmaq üçün, ilk növbədə, Mədətov kimi erməni generallarından istifadə edirdilər. Hər yerdən Azərbaycanın ərazisinə erməni toplayıb gətirirdilər. Kənardan erməni gətirmək mümkün olmayanda isə qriqorianlaşdırılmış albanları zorla Qarabağ ərazisinə, İrəvan ellərinə toplayıb Cənubi Qafqazda erməni dövləti yaratmaq üçün zəmin hazırlayırdılar.

Bu gün belə bir faktı da açıqlamaq yerinə düşərdi ki, xalqımızın cəlladlarından biri olan qanlı general Sisianov Azərbaycanı işğal etmək üçün ölkəmizə şimal-qərb istiqamətindən girməli idi. Ən yaxın yol Balakən-Zaqataladan keçib Bakıya gəlmək idi. Amma o zaman Gəncədən ermənilər Sisianova məktub yazdılar və xahiş etdilər ki, Gəncə istiqamətində hücum etsin. Onlar Sisianova yalvarır və əmin edirdilər ki, biz qoymayacağıq ki, Cavad xan əl-ayaq açsın. Həqiqətən də, Sisianovun Gəncə əməliyyatı

zamanı ermənilər ruslara həm Gəncənin içərisindən kəşfiyyat xarakterli məlumatlar verdilər, həm camaatın taxılını, suyunu zəhərlədilər, həm də Cavad xana içəridən zərbə vurdular. Yəni demək istəyirəm ki, bu problemlər bir günün, iki günün problemi deyil. Tarix boyu ermənilər bizə qarşı özlərinə güclü arxa axtarıblar, onların arxasında çox güclü qüvvələr durub və belə qüvvələr indi də vardır.

Bəs Cənubi Qafqazda erməni dövləti necə yarandı? Cənubi Qafqazı ələ keçirməkdən ötrü I Pyotrun dövründən başlayaraq Rusiya tərəfindən Türkiyə və İrana qarşı düşünülmüş təcavüzkarlıq siyasəti yeridildi. Qafqazda Türkiyəni zəif salmaq məqsədilə yerli türk-müsəlman əhalisinin hissə-hissə köçürülməsinə dair ermənilərin iştirakı ilə planlar hazırlandı. Bütün bu planların həyata keçirilməsində ermənilər Rusiyanın həmişə yardımçısı olublar. Əvəzində isə bolşeviklər Qafqazda qondarma erməni dövləti yaradaraq bugünkü ağır problemlərin əsasını qoydular.

XIX-XX əsrlərdə Azərbaycan xalqının başına gətirilən faciələr - qırğınlar, sürgünlər, o cümlədən 1918-ci ilin mart qırğınları, 1990-cı ilin 20 yanvar faciəsi, 1992-ci ilin Xocalı soyqırımı, Azərbaycan ərazilərinin 20 faizinin işğal edilməsi - hamısı bir məşum zəncirin həlqələridir. Bütün bu qırğınlarda, müsibətlərdə ermənilərin arxasında həmişə çar cəlladları, Rusiya hərbçiləri durublar. Məqsəd isə bir olub - ermənilərin köməyi ilə Qafqazda Rusiyanın dayaqlarını möhkəmləndirmək, Azərbaycanın azadlığına, müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranmasına və inkişafına yol verməmək! Bu acı, lakin real həqiqətdir. Özü də tariximizin bütün dövrlərində dəfələrlə təkrarlanmış həqiqətdir!

Beləliklə, 1918-ci ilin mart şəhidlərinin, habelə erməni cəlladlarına qarşı Vətən yolunda canından keçmiş bütün

qəhrəmanlarımızın əziz xatirəsinin yad olunduğu bu məclisdə hamınıza üz tutur və bir daha təkrar edirəm: düşmən arxalı, məkrli və güclü düşməndir. Onun qarşısında duruş gətirə bilmək üçün biz, ilk növbədə, Azərbaycanın daxilində unutqanlıq fəlsəfəsinə, unutqanlıq ideologiyasına qarşı müharibə elan etməliyik, həmrəyliyimizi möhkəmləndirməliyik! Yoxsa gələcək nəsillər bizi topa tutacaqlar. Bizim bu mücadiləmiz geniş miqyaslı bir mücadilə olmalıdır. Özü də bunu təkcə tarixçilərin öhdəsinə buraxmaq sadəlövhlük olardı...

Etiraf etmək lazımdır ki, son dövrdə xeyli işlər görülübdür və görülməkdədir. Bu işlər daha intensiv şəkildə davam etdirilməlidir. Arxiv materialları çap edilib xalqa çatdırılmalıdır. Xalqın şüurunu oyatmaq və ona aşılamaq lazımdır ki, bu gün də başımızın üstündən həmin zəhərli qılınc asılıb, Rusiyanın davakar generalları, imperiyapərəst qüvvələri o qılınca bu gün də güc verirlər. Bu gün Amerikada, Fransada və başqa ölkələrdə elə qüvvələr var ki, məmnuniyyətlə bu zəhərli qılınca - erməni təcavüzkarlarına güc verir, hər cür yardım edirlər. Yəni mütəşəkkil, güclü havadarları olan düşmənin qarşısında biz də öz mütəşəkkilliyimizi artırmalıyıq. Təkcə tarix elmi deyil, kütləvi informasiya vasitələrimiz də, incəsənətimiz də, ədəbiyyatımız da bu sahəyə xüsusi diqqət yetirməlidir. Bu işə hüquqşünaslarımız da qoşula bilərlər.

Milli Məclisin sədri hörmətli Murtuz Ələsgərov çox düzgün qeyd etdi ki, İkinci Dünya müharibəsində faşizm insanlara qarşı dünya tarixində ən qəddar üsullar tətbiq edib! Bu həqiqətdir. Lakin bu da təkzibolunmaz həqiqətdir ki, faşizmlə müqayisədə insanlara qarşı hüquq normalarına zidd olan daha qəddar, daha ağlasığmaz üsulları, daha vəhşi, daha qanlı metodları xalqımıza qarşı 1918-ci ildəki soyqırımı

zamanı məhz ermənilər tətbiq ediblər. Bu faktları ortaya çıxarmaq lazımdır.

Bizim mübarək dinimiz heç zaman təkallahlı dinlərə qarşı olmayıb, heç zaman müqəddəs kitablara qarşı olmayıb! Həzrət peyğəmbərimiz isə islamın yayıldığı dövrdə məsləhət görüb ki, kimin, hansı xalqın müqəddəs kitabı varsa, təkallahlı dini varsa, onlara toxunmayın, onlarla işiniz olmasın! Elə buna görə də islamın yayıldığı dövrdə ermənilərə heç kəs toxunmadı! Ermənilər isə Qubada, Şəkidə, Azərbaycanın hər yerində soyqırımları zamanı islamın müqəddəs kitabı olan Qurani-Kərimdən tonqallar çatıb din xadimlərimizi bu tonqallarda diri-diri yandırdılar! Hamilə qadınların bətnindən uşaqlarını çıxarıb süngüyə keçirdilər! Doğum ərəfəsində olan qadınların kürəyinə qaynayan samovar bağladılar! İçərişəhərin girəcəyindəki xəstəxananı içərisindəki xəstələrlə birlikdə yandırdılar! Uşaqlar da daxil olmaqla kişi cinsindən olan bütün azərbaycanlıları bir nəfərinə kimi qırırdılar! İkinci Dünya müharibəsi də daxil olmaqla tarixdə insana qarşı heç zaman, heç yerdə erməni vəhşiliyi qədər amansız vəhşilik görünməyib!! Demək istəyirəm ki, bütün bu faktları hüquqşünasların iştirakı ilə kitablar halında müxtəlif dillərdə nəşr edib dünyanın hər yerinə yaymaq lazımdır.

Ermənilərin soyqırımı siyasətinin məqsədi, metodları və nəticələri, bax, budur. Bəs nə üçün bütün bunları biz üstündən üç-dörd il ötəndən sonra unutduq? Ona görə ki, sovet dövründə bizim ideologiyamız saxta olub, bu ideologiyada xüsusi məqsədlər olub, boşluq olub, bu gün də boşluq var. Nə səbəbə ermənilər türklərin ünvanına yalandan bir soyqırımı əfsanəsi uydurub, dünya meydanına çıxarır, amma biz Azərbaycan xalqının soyqırımına həsr olunmuş bir abidə, soyqırımı abidəsi ucaltmırıq? Niyə bizim

şəhərlərimizdə, rayonlarımızda, kəndlərimizdə vəhşicəsinə qırılan insanlarımız barəsində məlumatlardan uşaqlarımız, yeniyetmələrimiz, gənclərimiz xəbərdar olmamalıdırlar? Niyə bu məlumatlar kitablara düşməməlidir? Nə səbəbə on mindən çox şəhidimizin uyuduğu Bakıda soyqırımı abidəsi ucaldılmasın, şəhərlərimizdə, kəndlərimizdə, qəbiristanlarımızda xatirə abidələri, lövhələri, kitabları yaradılmasın?! Və yaxud indiki Ermənistan ərazisində bütün türk toponimləri dəyişdirilibdir. Niyə Azərbaycanın ən görkəmli yerlərində bu dəyişdirilmiş yer adları kitabələr şəklində həkk olunmamalıdır? Niyə bunlar dərsliklərə düşməməlidir? Yəni bu iş hərtərəfli aparılmalıdır. Ona görə də mən bugünkü toplantımızı alqışlayıram, bu toplantıdan çox şey gözləyirəm!

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti möhtərəm Heydər Əliyevin 1998-ci il martın 26-da imzaladığı fərman, habelə Dədə Qorqud dastanının 1300 illiyi münasibəti ilə, Naxçıvana dövlət statusu verilməsinin 75 illiyi ilə əlaqədar verdiyi fərmanlar milli ideologiyamızın inkişafı, dövlətçiliyimizin möhkəmləndirilməsi baxımından misilsiz əhəmiyyət kəsb edir. Bu fərmanlar fəal mübarizə mövqeyinə səsləyir. Əgər biz unutqanlıqla vidalaşıb fəal mübarizə mövqeyinə çıxmasaq, dünya miqyasında sözümüzü deməsək, mütəşəkkil qüvvəyə çevrilməsək, faciələrimiz yenə təkrarlanacaq. Əgər biz möhkəm dayanmasaq, konkret addımlar atmasaq, erməni millətçilərinin vəhşiliklərini dünya ictimaiyyətinə çatdırmasaq, yeni-yeni faciələrlə üzləşməyimiz labüddür.

AZƏRBAYCAN ELMLƏR AKADEMİYASI MİLLİ MÜNASİBƏTLƏR İNSTİTUTUNUN DİREKTORU, FİLOLOGİYA ELMLƏRİ DOKTORU, PROFESSOR VAQİF ARZUMANLININ ÇIXIŞI

Xalqımızın tarixində taleyüklü məsələlər çoxdur. Nə yaxşı ki, müstəqillik qazandığımız vaxtdan başlayaraq bu cür məsələlərə ciddi diqqət yetirilir. Bugünkü tədbirin mövzusu da son 70-80 ildə ən az öyrəndiyimiz, ən az maraq göstərdiyimiz hadisələrlə bağlıdır. Mən 1918-ci il mart qırğınlarına iki bucaq altında nəzər salmağı məsləhət bilərdim. Birincisi, 1918-ci il hadisələri kompleks şəklində geniş öyrənilməlidir. Təsadüfi deyil ki, o dövrdə Bakıda qırılmış azərbaycanlı əhalinin sayı gah 10 min, gah 12 min, gah 17 min, gah da 15 min göstərilir. Əlbəttə, bu faktlar tamamilə dəqiqləşdirilməlidir. Bəlkə daha çox azərbaycanlı qırılıb, bundan da acınacaqlı, faciəli hadisələr baş verib. Bunların hamısı bütövlükdə öyrənilməlidir. İkincisi, etiraf etməliyik ki, son 70-80 ildə bu məsələlərə çox biganə yanaşmışıq. Biz xalqımıza qarşı həyata keçirilmiş və bu gün də müxtəlif formalarda davam etdirilən deportasiya və soyqırımı hadisələrini ardıcıl araşdırmalı, bu istiqamətdə fəaliyyətimizi canlandırmalıyıq.

1998-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti möhtərəm Heydər Əliyev azərbaycanlılara qarşı törədilmiş soyqırımlarla bağlı iki mühüm fərman imzalamışdır: "1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyası haqqında" və "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında". Hər iki sənəd son iki-üç əsr ərzində xalqımızın başına gətirilmiş faciələrə tarixi və siyasi qiymət verilməsi, bütün olub-keçənlərin obyektiv və elmi şəkildə araşdırılıb dünya ictimaiyyətinə çatdırılması, tarixi həqiqətlərin olduğu kimi öyrənilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanlılara qarşı aparılan soyqırımı və deportasiya siyasəti XX əsrin axırlarında Dağlıq Qarabağ hadisələri ilə davam etdirilmişdir. Xalqımıza qarşı soyqırımı siyasətinin təzahürləri son yüzillikdə daha qabarıq şəkildə özünü büruzə versə də, bu əməllərin başlanğıcı çox-çox əvvəllərə gedib çıxır. Zaman-zaman azərbaycanlıların başına gətirilən faciələrin, bəlaların kökləri daha dərindədir. Üç yüz ildən artıq bir dövrdə bu siyasət müxtəlif formalarda həyata keçirilsə də, mahiyyətcə bir məqsədə xidmət edib. Qafqazda azərbaycanlılara qarşı aparılan soyqırımı siyasəti əsasən aşağıdakı bir neçə amillə bağlı olmuşdur:

Rusların Azərbaycanın şimal torpaqlarını (Dərbənd, Quba, Bakı və s.) ələ keçirməsi;

Xəzər dənizində rusların nəzarətinin güclənməsi;

Rusiya imperiyasının Qafqazı işğal etməsi;

Rusiyadan və Ukraynadan müəyyən qisim əhalinin Azərbaycan ərazilərinə köçürülməsi;

İrandan və Türkiyədən ermənilərin Azərbaycan ərazilərinə köçürülməsi;

Rusiya imperiyasının ermənilərə himayədarlıq etməsi, rusların Qafqazda özlərinə dayaq nöqtələri axtarması;

Rusiyanın və digər fövqəldövlətlərin Qafqazın coğrafi-siyasi məkanında istənilən pilləni tuta bilməməsi;

Bölgədə nüfuz dairəsini genişləndirmək uğrunda iri dünya dövlətləri arasında mübarizənin gərginləşməsi.

Şimal istiqamətindən rus ordularının azərbaycanlılara qarşı hücum və basqınları həmişə böyük itkilər və dağıntılarla müşayiət olunmuşdur. Hələ 1668-ci ildə Don kazakı Stepan Razinin Azərbaycana hücumu zamanı ataman Sergey Krivoyun 2 min döyüşçüsü əvvəlcə Dərbəndə, sonra isə Bakıya basqınlar edərək yerli əhalidən xeyli adamı qırmış və əsir götürmüşlər. S.Razinin bütövlükdə 6 minə qədər döyüşçü ilə Bakıda və digər yerlərdə törətdiyi faciələr

ilə əlaqədar 1671-ci il iyunun 6-da ona elan olunan ölüm hökmündə belə bir fakt xüsusi vurğulanır:

"Sən canisən... Xəzər dənizi sahillərində əhalini talan etdin, xeyli adam öldürdün, bir neçə şəhəri dağıtdın, iki çarlıq arasında böyük qırğın toxumu səpdin".

"Azərbaycan tarixi" (Bakı, 1994) kitabında oxuyuruq: "XVI əsrin ortalarından etibarən Volqa-Xəzər yolu, həmçinin Azərbaycandan keçən quru ticarət yolu beynəlxalq əhəmiyyət kəsb edirdi. Bəzi Avropa ölkələri bu yoldan istifadə etməyə çalışır və Rusiyadan kömək istəyirdilər. Çünki XVII əsrin sonunda bu yol rus tacirlərinin əlinə keçmişdi. Rus dövləti də Səfəvi hakimiyyəti ilə Qərbi Avropa arasında yeganə vasitəçi olmağa çalışırdı. Bu cəhd 1667-ci ildə uğurla başa çatdı. Rusiya Qızılbaş xam ipəyini Həştərxan vasitəsilə Moskvaya, daha sonra Mərkəzi və Qərbi Avropa ölkələrinə daşımaq inhisarına yiyələnmək üçün Yeni Culfada yerləşən erməni şirkəti ilə müqavilə imzaladı. Ruslara Səfəvilərin bütün hakimiyyəti dövründə gömrüksüz ticarət etmək hüququ verildi. Şahın fərmanında yerli hakimlərə, rus tacirlərinə xüsusi ehtiram göstərmək tapşırılırdı".

1707-1709-cu illərdə İranda Rusiyanın səfiri olmuş erməni mənşəli İsrail Ori və onu müşayiət edən arximandrit Minas Vardapet Quba xanlığı ərazisində, Niyazabadda körpü tikdirmiş və onun üzərinə rus gerbi vurdurmuşdu.

Ermənilər öz mənafeləri naminə hər bir məqamdan istifadə etməyə cəhd göstərmişlər. Rusiya nümayəndə heyətinin tərkibində bu və ya başqa ölkəyə gedən hər bir erməni ən adi və kiçik fürsət tapan kimi həmin ölkədə ermənilərin xeyrinə müəyyən işlər görməyə nail olmuşdur. Bununla əlaqədar XVI əsrdən bu günə qədər yüzlərlə fakt və hadisələr mövcuddur.

Bütün dövrlərdə ermənilər öz dövlətlərini yaratmaq üçün hər cür vasitələrdən istifadə etmişlər. Onlar bütün üsullara əl ataraq Türkiyənin, Rusiyanın, İranın, SSRİ-nin və

hətta bizim Azərbaycanın müxtəlif hökumət və dövlət strukturlarında, xüsusən hərbi sahədə öz nümayəndələrini yerləşdirməyə nail olmuşlar. Keçmişdə də, bizim dövrdə də.

1721-ci ildə I Pyotr İsveçlə müharibədə qalib gəldikdən sonra öz ordusu və 274 gəmisi ilə Dərbənd istiqamətində iki yolla - həm dəniz, həm də quru yürüşə başladı. 1722-ci il iyunun 15-də Həştərxanda ikən I Pyotr öz "Manifest"ini nəşr etdirdi. Azərbaycan dilində hazırlanan bu "Manifest" xüsusi məqsədlər güdürdü.

Təxminən 200 il bundan əvvəl Rusiya çarı I Pavel bir qisim erməni əhalisinin Dərbəndə və Quba xanlığının ərazisinə köçürülməsi barədə fərman vermişdir. Həmin fərman belə adlanır: "Dərbənd və Müşkür ermənilərinin imtiyazları və sərbəst hərəkət etmək hüququ haqqında".

Qəribə də olsa, İran və Rusiya dövlətləri bütün dövrlərdə ermənilərə xüsusi imtiyazlar vermişlər. Bəzi fərmanlara diqqət yetirək.

1605-ci ildə I şah Abbas şahlığın ərazisində pərakəndə yaşayan ermənilərin yığcam halda yaşamaları üçün xüsusi ərazilər ayrılması barədə fərman vermişdir.

1707-ci ildə Rusiya Zaqafqaziyaya xüsusi yürüş etmək məqsədilə İsrail Orinin (ona Rusiya ordusunun polkovniki rütbəsi verilmişdi) rəhbərliyi altında 50 nəfərlik nümayəndə heyəti göndərmişdir.

1723-cü il 12 sentyabr tarixli müqavilə ilə Rusiya çarı I Pyotr Bakı, Quba, Dərbənd ərazilərinə ermənilərin köçürülüb gətirilməsi üçün yerlər ayrılması barədə fərman vermişdir.

1726-cı il fevralın 22-də II Yekaterina ermənilərə xüsusi mərhəmət və himayədarlıq etmək barədə fərman imzalamışdır.

1728-ci il aprelin 17-də Rusiya Nazirlər Kabineti erməni və gürcü zabitlərinin hazırlanması üçün erməni və gürcü zadəgan uşaqlarının xüsusi kadet korpusuna qəbul edilməsi haqqında qərar çıxarmışdır.

1797-ci il oktyabrın 1-də Rusiya çarının fərmanı ilə 2 min nəfər iranlı erməni məliyi Rusiya təbəəliyinə qəbul edilmişdir.

1799-cu il iyunun 3-də imperator I Pavel ermənilərin Azərbaycanın Qazax ərazisində məskunlaşmasına köməklik edilməsi barədə Kartli-Kaxetiya çarlığına xüsusi göstəriş vermişdir.

Çox qəribə də olsa, belə bir cəhəti müşahidə etmək olur ki, istər Osmanlı-Səfəvi müharibələri zamanı, istərsə də Rusiya-İran, Rusiya-Türkiyə müharibələri zamanı nəticə etibarilə hər dəfə ermənilərin mənafeyinə uyğun hadisələr baş vermiş, qərar və sərəncamlar qəbul edilmişdir.

Bu müharibələr başa çatdıqdan sonra bağlanan bütün müqavilə və razılaşmalarda bu və ya başqa şəkildə ermənilərin xeyrinə ya bir bənd, ya da bir izahlı maddə olmuşdur. Bu da sonralar Qafqazda, Türkiyədə, İranda, Rusiyada ermənilərin daha geniş əl-qol açmasına, xüsusi imtiyazlar qazanmasına imkan vermişdir.

Ermənilərin Qafqaza, xüsusən Azərbaycan ərazilərinə köçürülməsi ilk gündən yerli əhali üçün böyük problemlər yaratmışdır. Azərbaycan torpağına ayaq basdıqları andan onlar azərbaycanlılara qarşı cinayət əməlləri törətməyə başlamışlar.

İlk dəfə İrandan ermənilərin İrəvan ərazisinə köçürülməsi ilə bağlı 1519-cu ildə Rəvan bəylərbəyi Təbrizə xüsusi məktub göndərərək bildirmişdir ki, bu köçürülmənin nəticələri yeni münaqişələrə aparıb çıxaracaq, toqquşmalara, yerli

əhali üçün faciələrə səbəb olacaqdır. Sonrakı dövrlərdə baş verən hadisələr bu deyilənləri bir daha təsdiq etdi.

1828-ci il fevralın 10-da Təbriz-Tehran yolunun üstündə yerləşən Türkmənçay kəndində Rusiya-İran müqaviləsi bağlandı. Martın 20-də Rusiya hökmdarı I Nikolay bu müqaviləni təsdiq etdi və elə ertəsi gün İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının əraziləri əsasında yeni inzibati vahid — "erməni vilayəti" yaradıldı.

Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci maddəsinə əsasən İranda yaşayan ermənilərə sərbəst surətdə Rusiyanın himayəsinə keçmək hüququ verilirdi. Əslində ermənilərin Qafqaza köçürülməsinə ondan bir il əvvəl hazırlıq işləri aparılmışdı.

İrandan Azərbaycan ərazilərinə köçürülən yüzlərlə erməni ailəsi üçün yerlərdə hər cür şərait yaradılırdı. Təsadüfi deyil ki, o vaxtlar Rusiyanın İrandakı böyük elçisi A.S.Qriboyedov "Ermənilərin İrandan bizim vilayətlərə köçürülməsi haqqında qeydlər"də göstərirdi ki, ermənilərin mülkədar torpaqlarında yerləşdirilməsi, müsəlmanların yerini dar etməsi bir yana, üstəlik, onlara güzəştlər verilir. Halbuki, ziyan çəkən tərəf azərbaycanlılardır. Azərbaycanlılar özləri köçkünlərə çevrilirlər". Bütün bunların çox ağır nəticələr verəcəyini A.S.Qriboyedov qabaqcadan hiss edirdi.

1828-1829-cu illərin Rusiya-Osmanlı müharibəsindən sonra da ermənilər Türkiyədən tarixi Azərbaycan torpaqlarına köçürüldülər. Hətta bu iş üçün 1829-cu ildə Rusiya tərəfi xüsusi komitə təşkil etmiş və 12 maddəlik ümumi qaydalar müəyyənləşdirmişdi.

Bir az irəliyə gedərək belə bir təkzibolunmaz faktı xatırlatmaq istərdik ki, son üç yüz ildə azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasətinin əsas səbəbkarları indiki Ermənistanda

yaşayan ermənilər və onların sələfləridir. O sələflər ki, onların hamısı vaxtilə İrandan, Türkiyədən, daha sonra Suriyadan, Yunanıstandan, Livandan, Bolqarıstandan, Rumıniyadan Qərbi Azərbaycana - indiki Ermənistana köçüb gəliblər. Məhz bu proseslərin nəticəsi olaraq 1905-1906-cı illərdə azərbaycanlılara qarşı böyük və ağlasığmaz qırğınlar baş verdi, rus və erməni-daşnak qüvvələri təkcə Qərbi Azərbaycanda deyil, Cənubi, Şimali və Şərqi Azərbaycanda da azərbaycanlılara qarşı kütləvi soyqırımı törətməyə nail oldular.

Məhz bu proseslərin davamı və ən yüksək zirvəsi kimi 1988-1990-cı illərdə Ermənistanda azərbaycanlıların kökünü kəsmək və "türksüz Ermənistan" yaratmaq məqsədilə soydaşlarımıza qarşı əsrin ən ağır və qəddar vəhşilikləri həyata keçirildi.

Azərbaycanlıların kütləvi qırğınları bütün dövrlərdə və bütün hallarda əvvəlcə deportasiya, onun ardınca isə soyqırımlarının başlanması ilə müşayiət olunmuşdur. Köçürülmələr soyqırımlarla başlanmış, soyqırımlarla da tamamlanmışdır. Bu hal xüsusən 1905-1906, 1917-1918, 1988-1990-cı illərdə dəhşətli amansızlıqlarla həyata keçirilmişdir.

Bu da bir həqiqətdir ki, azərbaycanlılara qarşı soyqırımı hadisələri üçün təkcə ermənilər deyil, həm də onların arxasında duranlar və onların havadarları da məsuliyyət daşıyırlar. Amma həqiqət gec-tez öz yerini tutur. Tarix hər şeyi öz məcrasına qoya-qoya davam edir və onun səhifələrini bicliklə yazanlar deyil, düzlüklə yazanlar və yozanlar bəzəyir, yaşadır, nəsillərdən-nəsillərə ötürürlər.

Tarix bütün dövrlərdə hamı üçün ibrət dərsi olmuşdur. O xalqlar öz istək, arzu və amallarına nail olurlar ki, onlar tarixdən lazımi ibrət dərsləri götürə bilirlər.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI MİLLİ MƏCLİSİNİN DEPUTATI, FİLOLOGİYA ELMLƏRİ DOKTORU, PROFESSOR ŞAMİL QURBANOVUN ÇIXIŞI

Ermənilərin terror aktları 1896-cı ildən başladı. O zaman onlar İstanbul poçtxanasını partlatdılar, neçə-neçə günahsız insanı qanına qəltan etdilər. Bu hadisə bütün dünyada onlara qarşı nifrət oyatdı. Amma bu nifrət uzun sürmədi, əksinə, bir azdan erməniləri yazıq, fağır bir məxluq kimi qələmə verib onların bu terror aktına haqq qazandırdılar. Ermənilərin ağzında şirə qaldı. Onların bu terroru 1905-1907-ci illərdə, 1918-1920-ci illərdə, 1937-ci ildə, 1948-1952-ci illərdə, 1988-ci ildə bizim başımızda çatladı, yüz ildə neçə dəfə açıq və gizli terrorun, repressiyanın qurbanı olduq. Hələ mən Birinci dünya müharibəsi, İkinci dünya müharibəsi illərini demirəm. Bütün bu illərdə ermənilər bizi eninə-uzununa doğramışlar. Amma biz hər dəfə bunu az qala sükutla qarşılamış, yadımızdan çıxarmış və ya yadımızdan çıxarmağa məcbur edilmişik.

Sağ olsun hörmətli Prezidentimiz Heydər Əliyev cənabları. O, terror məsələsini, repressiya məsələsini qaldırmaqla onları unudulmağa qoymadı və tarixi olduğu kimi öyrənməyə imkan yaratdı.

Ermənilər bunları dərsliklərinə salır, yaddan çıxmasına heç cür imkan vermir, əksinə, gündən-günə daha da gücləndirirlər. Onların məşhur yazıçılarından Daronyan ölüm ayağında öz xalqına görün nə vəsiyyət edir: "Ey erməni, çöldə zəhərli bir ilan görüb öldürməsən, səni bağışlamaq olar, amma bir türkü görüb öldürməsən, heç bir erməni səni bağışlamaz."

Budur bizim nankor qonşularımızın arzuları. 1991-ci ildə bir neçə türk soydaşımızla böyük M.Ə.Rəsulzadənin Ankarada əski məzarlıqdakı qəbrini ziyarət edirdik.

Məmməd Əminin qəbrindən bir qədər aralı terrorçular tərəfindən iş başında öldürülmüş şəhid türk diplomatlarının məzarları vardır. 1973-cü il yanvarın 27-dən 1989-cu il noyabrın 19-na qədər dünyanın müxtəlif ölkələrində 39 türk diplomatı öldürülmüşdür. Onların hamısının cənazəsi Vətənə gətirilmiş, bu məzarlıqda dəfn olunmuş, xatirələrinə abidə yüksəldilmiş, üzərinə isə yazılmışdır: "Burası terroristlər tərəfindən görev başında şəhid edilmişlərin istirahətgahıdır."

Mən guya xəbərsiz kimi türk qardaşlarımızdan soruşdum:

- Əcəba, bunlar hansı namərd terroristlərin əli ilə öldürülmüşlər?

Yəhya Daşdələn dilləndi:

- Kim olacaq ya, əlbəttə, ermənilər!

- Əfəndim, bunu nədən bilək, hər müsafirin yanına Sizi qoşa bilmərik ki, deyəsiniz, bu, ermənilərin işidir. Ölənin adını, ölüm tarixini yazırsınız, bəs öldürəni niyə demək istəmirsiniz? Axı, bizim düşmənlərimiz az qala beşikdəki çağalarına da qandırırlar ki, ermənin ən qatı düşməni türkdür.

Türklərin biri yarıciddi, yarızarafat dedi ki, biz ermənilərin adını məzar daşına həkk etməklə şəhidlərimizin ruhuna toxunmaq istəmirik.

Bir başqası isə digər mövqedən yanaşaraq mənimlə razılaşdı və dedi: "Doğrudur, biz bunu nəinki məzarlıqda, hətta dərsliklərimizdə də qeyd etməliyik. Qoy gələcək nəsil bilsin ki, biz türkçülüyümüzü, vətənimizi qorumaq yollarında hansı nadanlara rast gəlmişik."

Belə düşünənlər bizdə də çox olmuşdur. Əhməd bəy Ağayev 1906-cı il fevralın 28-də Tiflisdə Qafqaz canişininin yanında keçirilən müşavirədə "Daşnak" partiyasının hərəkətlərinə göz yuman hökumətin özünü tənqid və ifşa edərək demişdir: "İndi ki belədir, indi ki bir müsəlləh partiya on beş ildən bəri təşkil olunub, hökumət adamları bunu bilib də,

nəinki əlac etməyib, bəlkə onunla həməqidədirlər, onda lazımdır biz özümüz-özümüzün əlacımızı edək."

Əhməd bəy bunun əlacını onların terrorunu dəf etməkdə görürdü. Bununla da o, "Difayi" partiyasını yaratmaq fikrinə düşür. O, belə bir iş üçün Gəncəni seçir və Tiflisdən qayıdanda yolüstü burada dayanır. Buranın qeyrətli cavanları, mütərəqqi ziyalıları ilə görüşür. Ağzınacan dolu olan məsciddə çıxış edərək deyir: "Möhtərəm Gəncə xalqı, türklərlə ermənilər arasında əmələ gələn son hadisə hamımızı mütəəssir etdi. Nə müsəlmanlıq, nə də insanlıq böylə vəhşətə yol verməz... Yer üzündə Allahın yaratdığı nə qədər vəhşi və yırtıcı heyvan varsa, onlar başqa heyvanları parçalarlar. Amma öz həmcinslərinə əsla toxunmazlar. Nə acıdır ki, vəhşi heyvanların yapmadıqlarını ermənilər yapırlar... Tarixdə bu naxoş hadisəyə bənzər heç bir hadisəyə rast gəlməmişik."

Həmin günün axşamı Əhməd bəy və Gəncə ziyalılarından Ələkbər Rəfibəyli, Ələkbər və Ələsgər Xasməmmədov qardaşları, doktor Həsən Ağayev, Nəsib bəy Usubbəyov yığışıb götür-qoy etdilər. Hamı belə qərara gəlir ki, "xalqı təşkilatlandırmaq lazımdır". Belə də edirlər, "Difayi" yaranır.

Bizim son 70 ildə tarixi və siyasi mənbələrdə həmin "Difayi" "mürtəce burjua-mülkədar bəylərin" yaratdığı və "millətlər arasında toqquşmalar salan" bir qurum adlandırılmışdır.

"Difayi" çox sürətlə yayıldı. Artıq bir neçə gündən sonra küçələrdə intibahnamələri, intiqama çağırış vərəqələrini yığıb-yığışdırmaq mümkün deyildi. Həmin intibahnamələrin birində oxuyuruq: "Firqəmizin məqsədi Qafqaz xalqları arasında səmimi qardaşlıq və birlik yaratmaqdır. Hərgah "Daşnak" firqəsi... qabaqda olduğu kimi müsəlmanların üstünə xain və qəddarcasına hücumlarına davam edərsə, bizdən layiqli cavabını alacaqdır."

Daşnakların mənfur siyasətini və alçaq niyyətlərini başa düşən difayiçilər bəyanatda belə bir qəti fikir də irəli

sürürdülər: "Daşnak" firqəsi əmin olsun ki, heç vaxt biz öz millətimizin xarabalığı və külü üzərində erməni millətinin səadət və xoşgüzəranlıq qurmasına yol verməri k."

Bundan sonra ermənilər araya düşüb sülh bağlamağa məcbur oldular. Bu sülhün ömrü cəmi 10 il oldu. Ermənilər üçün yeni bir əlverişli şərait 1918-ci ildə yarandı.

Bu məsələyə keçməzdən əvvəl mən 1906-cı il hadisələrindən bir mənzərəni sizin nəzərinizə çatdırmaq istəyirəm. Bu Ömər Faiqin xatirələrindəndir. Mən Ömər Faiqi nəşrə hazırlayarkən Tiflisdə insan qırğınının mənzərəsi mənim nəzərimdən heç vaxt getməmişdir. Ömər Faiq yazır: "Voronsov körpüsündən keçən türk hamballarını yaxalayıb bağırda-bağırda sürüyüb körpünün kənarına gətirir və buradan çaya tullayırdılar. Suya atılan biçarələr boğulmamaq üçün var gücü ilə çalışır, sahilə yaxınlaşır, lakin güllə yağışına tutulub batır, axırda görünməz olurdular. Bir faciə qurtarmaq üzrə ikən o biri yandan təzəsi peyda olurdu... Pərdilərin arxalarında suların qanlı dalğaları arasına qarışıb gedən cansız, hərəkətsiz meyitlərin yerinə camaat təzə canlı lövhələr, mənzərələr görmək istəyirdi. Cansız meyitlərdən suyun səthi görünməz olmuşdu."

Belə tükürpədici mənzərələrə Qafqazın bütün iri şəhərlərində rast gəlmək olurdu. Xüsusən qadınlara, uşaqlara, qocalara rəhm etmirdilər. 1918-ci ildə Bakıda öldürülən qırılan, yandırılan, hər cür ağlasığmaz vəhşiliklə məhv edilən azərbaycanlılar 1906-cı ildəkindən daha çox idi. Burada vəziyyət çox ağır idi. Azərbaycanlıların silahı yox idi. İran cəbhəsindən qayıdan erməni əsgərləri toplutüfəngli Bakıya cəm olmuşdular. Rəhbərlər hamısı erməni idi. Martın 30-da döyüşlərə rəhbərlik etmək üçün S.Şaumyanın başçılığı ilə müdafiə komitəsi yaradıldı. Buraya Caparidze, Korqanov, Saakyan, Yolçiyan və başqaları daxil idilər. Üç gün ərzində Bakı talan edildi, qan dəryasında boğuldu. N.Nərimanov həmin dövrü belə təsvir edir: "Müsəlman hətta bolşevik olsaydı belə, ona aman

verməyirdilər. Daşnaklar deyirdilər: "Biz heç bir bolşevik tanımırıq, təkcə elə müsəlman olması kifayətdir." Onlar kefi istədikləri adamı öldürür, evləri dağıdır, xaraba qoyurdular... Bolşevizm bayrağı altında daşnaklar müsəlmanlara qarşı hər cür vəhşiliyə yol verirdilər, nəinki kişilərə, hətta hamilə qadınlara da rəhm etmirdilər."

Bakıda 12 min günahsız azərbaycanlı öldürülmüşdür. 7 min Şamaxıda, bir o qədər Qubada və s. şəhərlərdə məhv edilmişdir. O dövrün gözü görənləri yazırdılar ki, təkcə bir yerdən qulaqları, burnu kəsilmiş, qarınları yırtılmış, cinsi orqanları doğranmış 57 müsəlman qadınının meyiti tapılmışdır. Qətllər zamanı ermənilər 80 yaşlı Hacı Əmir Əliyevin evinə soxularaq onu, 60 və 70 yaşlı qoca arvadlarını öldürüb, 3 yaşlı uşağı doğramış, 25 yaşlı gəlini diri-diri divara mıxlamışlar.

Hüseyn Bayqara "Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi" əsərində yazırdı: "30, 31 mart, 1 aprel tarixində Bakıda azəri türklərinə qarşı... başlayan qırğın Şamaxı, Kürdəmir, Salyan, Quba, Lənkəran şəhər və ətraflarına qədər yayılmışdı. Artıq silahlı quldurların hədəfi Gəncə idi. Onlar bu dəfə Qarabağ erməniləri ilə sövdələşərək qüvvələrini birləşdirəcək və Gəncəyə hücum edəcəklər."

Düşmənlərimizin qəddarlığı, qaniçənliyi, heç bir insani qəlibə, əxlaq normalarına sığışmayan vəhşiliyi göz qabağındadır. Qazaxda diri-diri yandırılan ailələr də, Qarabağ səmasında vurulan təyyarələr də, partladılan vertolyotlar da, öldürülən bacı-qardaşlarımız, ixtiyar ata-analarımız da, Xocalı qırğınında əzabla öldürülən soydaşlarımız da qan yaddaşımızdan silinməməlidir. Onların xatirəsi düşmənlərimizə qarşı bizdə hər an, hər vaxt nifrət oyatmalıdır. Qan düşmənlərimiz bu yeni tarixi faciənin, bu vəhşi soyqırımının intiqamından yaxa qurtara bilməyəcəklər. Hər yandırılan kəndin, hər dağıdılan şəhərin, hər öldürülən körpənin qisası alınmalıdır. Nəyin bahasına olursa-olsun, günahsız insanların qanı batmamalıdır.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI MİLLİ MƏCLİSİNİN DEPUTATI, FİLOLOGİYA ELMLƏRİ DOKTORU, PROFESSOR VİLAYƏT QULİYEVİN ÇIXIŞI

Azərbaycanlılar XX əsr boyu bir neçə dəfə etnik əlamətlərə görə həyata keçirilən kütləvi soyqırımına məruz qalmış xalqlardan biridir. Bu soyqırımı cinayətini törədənlər ötən yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq Rusiya imperiyasının himayədarlığı sayəsində Azərbaycanın müxtəlif yerlərində, xüsusilə də Dağlıq Qarabağda, Bakıda, Gəncədə məskunlaşan və az sonra həmin torpaqlarda öz dövlətlərini qurmaq fikrinə düşən erməni millətçiləri olmuşlar.

Səksən illik sükutdan sonra həmvətənlərimizə qarşı işlənmiş dəhşətli soyqırımının öyrənilməsi və geniş ictimaiyyətə çatdırılması istiqamətində müəyyən işlər görülür. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab Heydər Əliyevin ötən ilin və bu ilin mart aylarında imzaladığı müvafiq fərmanlar soyqırımı cinayətlərinin gerçək tarixi mənzərəsinin yaradılması, onu törədənlərin vicdan məhkəməsi qarşısına çəkilmələri üçün real imkanlar açır. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin ötən il martın 31-də azərbaycanlıların soyqırımı günü münasibəti ilə keçirilmiş iclası xalqımıza qarşı törədilmiş cinayətlərə hüquqi qiymət vermək istiqamətində ilk qanunvericilik təşəbbüsü idi. Diqqətəlayiq haldır ki, ölkə parlamenti bir qədər spontan şəkildə də olsa, bu istiqamətdə fəaliyyətini davam etdirir.

Son illərdə bir qədər sistemsiz şəkildə də olsa, meydana çıxan çoxsaylı elmi-publisist əsərlərdə, çap olunan tarixi sənədlərdə daha çox 1905-ci ildən sonrakı erməni-azərbaycanlı qarşıdurması və birincilərin etnik zəmində törətdikləri cinayətlər diqqət mərkəzində dayanır. Doğrudur, 1905-ci il, həqiqətən də, hər iki xalqın qanlı xarakter alan nifaqa

və toqquşmalara cəlb edilməsinin başlanğıc nöqtəsi olmuşdur. Həm də bütün sonrakı münaqişələrdə olduğu kimi, 1905-ci ildə də ilk fitnəkarlıqlar imperiyaya arxalanan ermənilər tərəfindən törədilmişdir.

Ermənilərin bütün XX əsr boyu müxtəlif formalarda Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı siyasəti, təcavüz və fitnələri davam etmişdir. Kütləvi insan qırğınları, şəhər və kəndlərin yerlə-yeksan edilməsi, maddi mədəniyyət abidələrinin dağıdılması, milli genofondumuzun məhvi ilə müşayiət olunan bu cinayətlər mahiyyət etibarı ilə 1988-ci ildən sonra müstəqil Azərbaycan Respublikasına qarşı elan edilməmiş müharibəyə gətirib çıxarmışdır.

Acı və qanlı bəhrələri özünü XX əsrin əvvəllərində büruzə versə də, Qafqaz regionundakı erməni separatçılığının, Azərbaycan və gürcü xalqlarına qarşı çevrilmiş ərazi iddialarının başlanğıcı ötən yüzilliyin əvvəllərinə - ermənilərin rus çarının himayəsi altına sığınmaq məqsədi ilə indiki Azərbaycan torpaqlarına köçdükləri dövrə təsadüf edir. Çağırılmamış qonaqları imperiya hüdudlarına gətirməklə yerli xalqların, ilk növbədə isə müsəlman azərbaycanlıların başına necə bir bəla açdıqlarını tarixi ədalət və obyektivlik hissini itirməyən rus məmurları tezliklə özləri də başa düşmüşdülər.

Bələlərindən biri etnoqraf və tarixçi İ.Şopen 1852-ci ildə yazırdı: "Tatarların (azərbaycanlıların - V.Q.) xarakterində yaxşı cəhətlər daha çoxdur və güman etmək olar ki, onlar ruslarla qaynayıb-qovuşmağa daha meyllidirlər. Bir şərtlə ki, bir-birlərinə qarşılıqlı rəğbət bəsləyən bu xalqlar arasında vasitəçiliyi ermənilər öz üzərlərinə götürməsinlər. Onlar bu işdən yaxşı qazanc əldə edirlər. Tərəflərin birindən (azərbaycanlılardan - V.Q.) yalançı himayədarlıqlarına görə pul, digərindən (rus hakimiyyət dairələrindən - V.Q.) isə mükafat və ənam alırlar. Və heç bir halda heç bir şey itirmirlər. Çünki meydana çıxan münaqişələrdə erməni qanı axmır." Başqa bir namuslu rus məmuru V.Veliçkonun

aradan yarım əsr keçəndən sonra yazdıqlarından da görünür ki, onilliklər boyu azərbaycanlılara münasibətdə yürüdülən bu məkrli erməni siyasəti heç bir dəyişikliyə uğramamışdır. Əksinə, onlar müxtəlif üsullarla imperiyanın etimadını qazanaraq Qafqazın yerli xalqları üçün əsl bəlaya çevrilmişlər. V.Veliçko yazırdı: "Fəth olunmuş vilayətlərin sakinləri olan müsəlmanlar acı kinayə ilə soruşurlar: "Bəs ruslar haradadırlar? Onlar bu torpaqları kimin üçün tutublar? Hər halda belə görünür ki, özləri üçün almayıblar. Biz cəsur rus əsgərlərini görmüşdük. İndi isə yalnız zəif, hər şeydə təmənna güdən rus məmurlarını görürük. Əslində onların çoxu heç mənşəcə rus da deyil. Nə sizin tacirləriniz, nə də əkinçiləriniz gəliblər. Hara baxırıqsa erməniləri - dünənki nökərlərimizi görürük. Daha sizə sözümüz yoxdur. Hakimiyyəti belə pis adamlara vermək üçün müharibə etməyə dəyərdimi?"

Beləliklə, XIX əsrin başlanğıcında müstəqil Azərbaycan xanlıqlarının süqutu və onların ərazilərinin Rusiyaya ilhaq edilməsi əslində ruslardan daha çox ermənilərin xeyrinə olmuşdur. Təbii ki, köçkün ermənilərin çox qısa zaman içərisində iqtisadi cəhətdən dirçəlməsində, hakimiyyət orqanlarında təmsil olunmasında ənənəvi xristian həmrəyliyi və müsəlmanların qarşısına guya ermənilərdən sipər çəkmək siyasəti yürüdən çar Rusiyasının böyük rolu var idi.

Ermənilərin Azərbaycana köçürülməsi ilə regionda iki yüz ilə yaxın davam edən erməni zülmünün də əsası qoyulmuşdu. Bu zülm özünün iqtisadi, inzibati, mədəni və mənəvi formalarında bütün XIX əsr boyu davam etmişdi. Artıq ötən əsrin qırxıncı illərindən başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatında, xüsusilə də Qasım bəy Zakir və M.F.Axundov kimi xalqa daha yaxın olan sənətkarların əsərlərində erməni zülmünə etirazların ilk notları eşidilməyə başlanmışdı.

Ötən yüzillikdə daha çox idarəçilik və iqtisadiyyat sahələrini əhatə edən erməni zülmü Azərbaycanda kapitalizm

münasibətlərinin bərqərar olması ilə özünün daha kəskin mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Türkiyədə erməni hərəkatının məğlubiyyəti, bu hərəkatın ağırlıq mərkəzinin Qafqaza keçirilməsi regionda erməni amilinin daha da güclənməsinə və nəticə etibarilə geniş miqyaslı qanlı olaylara yol açmışdı.

Bu qanlı olaylara ermənilər onilliklər boyu hazırlaşmışdılar. Çarizmin zəiflədiyi 1905-ci ildə başladıqları soyqırımı cinayətlərinə qədər onlar azərbaycanlıları hər vasitə ilə dövlət idarəçiliyindən və iqtisadiyyatdan sıxışdırmış, bu xalqın mədəni inkişafına - onun milli mətbuatını, maarif şəbəkəsini yaratmasına hər cür maneçilik törətmişdilər.

Azərbaycan həyatında ictimai tərəqqinin bir çox sahələrinin qarşısına erməni əli ilə çəkilən sədlər milli mətbuatımıza münasibətdə xüsusilə sərt və keçilməz olmuşdur. Mətbuatın kütlələrə təsir gücünü, xalqı hər hansı bir liderin, yaxud ideyanın ətrafında birləşdirmək imkanını yaxşı başa düşən erməni ideoloqları Azərbaycan xalqını bu mühüm silahdan məhrum etmək üçün uzun illər ardıcıl və inadlı mübarizə aparmışlar.

1850-ci ildə regionda mətbuat və kitab çapı işlərinə rəhbərlik etmək üçün rus çarının sərəncamı ilə Qafqaz Senzura Komitəsi yaradılmışdı. Komitənin yaradıldığı gündən birinci rus inqilabına qədər - yarım əsrdən artıq bir müddət ərzində Azərbaycan mətbuatının və ümumiyyətlə, bütün azərbaycandilli çap məhsullarının senzurası yalnız erməni məmurlarının əlində olmuşdur. Bakı və Tiflis arxivlərində saxlanan çoxsaylı sənəd və materiallar yerli və Şərq dilləri senzoru vəzifəsində bir-birini əvəz edən Arzanov, Kaytmazov, Məlik-Mehrabov, Kişmişev, Qaraxanov kimi ermənilərin Azərbaycan mətbuatının, millətinə yardım əli uzatmaq istəyən ziyalılarımızın başına açdıqları oyunlar barəsində dolğun təsəvvür yaradır.

İlk Azərbaycan qəzeti "Əkinçi"nin çapı senzura məsələsinə görə iki ildən artıq ləngimişdi. H.Zərdabi qəzet

çıxarmaq təşəbbüsü ilə 1873-cü ildə meydana atılsa da, "Əkinçi"nin ilk nömrəsi yalnız 1875-ci ilin iyul ayında işıq üzü görmüşdü. Bu gecikmə ona görə baş vermişdi ki, Qafqaz Senzura Komitəsinin yerli və Şərq dilləri senzoru Məlik-Mehrabov qəzetin hər nömrəsinin senzuradan keçirilmək üçün Tiflisə göndərilməsini tələb edirdi. H. Zərdabi komitənin bu tələbini dolayısı yolla qəzetin nəşrinə icazə verməmək kimi qiymətləndirirdi. Həqiqətən də, dövrün nəqliyyat və kommunikasiya şərtləri Bakıda çıxan qəzetin Tiflisdə senzor nəzarətinə göndərilməsini son dərəcə mürəkkəb və süründürməçi bir prosesə çevirirdi. Nəhayət, iki il yarımlıq yazışmalardan sonra Zərdabiyə böyük simpatiya ilə yanaşan Bakı qubernatoru Staroselskinin təkidi nəticəsində qəzetin qubernator dəftərxanasının rəisi baron de Manforun senzorluğu ilə Bakıda çıxmasına icazə verildi.

Lakin qərəzkar erməni məmurları bu "özbaşınalığı" unutmadılar və əllərinə fürsət düşən kimi ilk Azərbaycan qəzetinin taleyində öz qara və çirkin rollarını oynadılar. 1877-ci ildə, Rusiya-Türkiyə müharibəsinin qızğın dövründə Bakı quberniya mətbəəsinin mürəttibi erməni Minasovun donosu nəticəsində qəzet bağlandı. Minasov "Əkinçi"ni siyasi proseslərə müdaxilədə, Rusiya dövlətinə etimadsızlıqda və türkpərəstlikdə təqsirləndirdi. Qafqaz Senzura Komitəsində özünə isti yuva qurmuş senzor Məlik-Mehrabova öz işini görmək üçün həmmillətinin bu çuğulçuluğu kifayət idi...

Aydın ideya-siyasi xətti və milli mövqeyi olmayan, qeyri-ardıcıl şəkildə çıxan "Ziya" və "Ziyayi-Qafqaziyyə" qəzetləri Məlik-Mehrabovu o qədər də narahat etmirdi. Lakin "Ziyayi-Qafqaziyyə" epizodik də olsa, siyasət məsələlərinə qarışmaq fikrinə düşəndə, dərhal senzor Məlik-Mehrabovun təqdimatı ilə bağlandı. Erməni məmuru qəzetdə çap olunmuş "Ərəbi paşanın müsəlmanlara müraciəti" adlı məqaləni Rusiya dövlətinin mənafeyinə

ziyan vuran, pantürkist və panislamist mövqedən yazılmış çağırış kimi qiymətləndirirdi. Azərbaycan mətbuatına və ümumən milli ziyalılarımıza qarşı çevrilmiş bu mənhus siyasətin ağrı-acılarını öz taleyində dönə-dönə yaşayan Cəlil Məmmədquluzadə xatirələrində göstərirdi ki, "erməni senzorları həmişə Rusiya hökumətinin nəzərinə bunu yetirmək istəyirdilər ki, Qafqazdakı cəmi türk ədib və jurnalistləri "panislamistdirlər" və türk jurnalistləri Qafqaz camaatını islamın yaşıl bayrağı altına çəkmək istəyirlər."

Məhz senzor Məlik-Mehrabovun 1891-ci il 4 oktyabr tarixli donosu nəticəsində keçən əsrin sonuncu Azərbaycan mətbuat orqanı olan "Kəşkül" jurnalı da guya xristian dinini və xristian əxlaqını ələ saldığına görə bağlanmışdı. Beləliklə, 1903-cü ilə qədər tam on iki il Azərbaycan mətbuatının taleyini həll edən erməni məmurları rahat nəfəs almaq imkanı qazanmışdılar. 90-cı illərdə ana dilində qəzet çıxarmaq xahişi ilə Senzura Komitəsinə müraciət edən ziyalılar - N.Nərimanov, M.Şahtaxtinski, S.M.Qənizadə, Ə.Ağaoğlu və başqaları həmin məmurların qəti müqavimətinə rast gəlmiş və öz niyyətlərini həyata keçirə bilməmişdilər.

1906-cı ildən etibarən Azərbaycan mətbuatı üzrə senzor vəzifəsində çalışan tanınmış ziyalı Mirzə Şərif Mirzəyev (1861-1937) çox doğru olaraq yazırdı ki, "Qafqaz Senzura Komitəsi türk mətbuatının inkivizatoru idi, eyni zamanda Komitə "siyasi cəhətdən etimadsız" sayılan Qafqaz türklərinin qəti şəkildə buraxılmadıqları müqəddəs bir ibadətgah sayılırdı". İndiyə qədər çap olunmayan və Azərbaycan EA-nın Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilən "Qafqazda türk mətbuatının tarixindən" adlı əsərində M.Ş.Mirzəyev göstərirdi ki, "Komitənin gizli sənədləri ilə tanış olduqca mən türk dilində qəzet, kitab, yaxud pyeslərin nəşrinin qarşısını almaq üçün uydurulmuş böhtançı-provokasiya xarakterli süni və həyasız saxtakarlıqlara və ədalətsizlik hallarına çox tez-tez rast gəlirdim". Azərbaycan

mətbuatına qarşı çevrilmiş həmin "sənədlər"in əksəriyyətinin müəllifləri 1899-cu ildə yerli və Şərq dilləri senzoru vəzifəsində Məlik-Mehrabovu əvəz edən baş senzor A.Kişmişev və onun əlaltısı, kiçik senzor Q.Qaraxanov idilər.

Öz "Xatirat"ında Azərbaycan mətbuatına düşmən kəsilmiş bu erməni məmurlarının dəqiq səciyyəsini verən C.Məmmədquluzadə yazırdı: "O zaman sansor idarəsində türk şöbəsində türklərdən bir kəs yox idi. Ancaq iki nəfər şəxs var idi: biri erməni Kişmişev, o biri yenə erməni Qaraxanov. Bunların hər ikisi türkcə azsavadlı idi və qəzetin ("Şərqi-rus" nəzərdə tutulur-V.Q.) materialını gərək hüccələyə-hüccələyə oxuyub məzmunundan xəbərdar ola idilər və çap olunmasına izn də verə idilər".

XX yüzillikdə Azərbaycan mətbuatının ilk nümunəsi - 1903-cü ildən etibarən Tiflisdə M. Şahtaxtinskinin redaktorluğu ilə nəşrə başlayan "Şərqi-rus" qəzeti də mövcudluğunun ilk günlərindən erməni senzorların təqib hədəfinə çevrilmişdi. A.Kişmişevin təhriki ilə Qafqaz Senzura Komitəsinin sədri baron Qakkel tərəfindən qəzetin redaktoruna göndərilən 1903-cü il 30 may tarixli xəbərdarlıq məktubunda deyilirdi: "Sizin redaktoru olduğunuz "Şərqi-rus" qəzetini senzuradan keçirən yerli və Şərq dilləri senzorunun verdiyi məlumata görə, qəzetdə tez-tez dil quruluşuna və ifadə tərzinə görə Zaqafqaziya müsəlmanlarının danışdıqları Azərbaycan ləhcəsi ilə heç bir dil ümumiliyi olmayan məqalələr dərc edilir." Təbii ki, burada söhbət Azərbaycan dilinə qayğıdan, onun təmizliyini qorumaqdan getmirdi. Kişmişevin fikrincə, qəzeti bütün türk xalqlarının anlaya bildikləri dildə nəşr etməklə M.Şahtaxtinski imperiyaya qarşı müsəlman və türk birliyi ideyasını əməldə həyata keçirirdi. Kiçik senzor Q.Qaraxanov isə "Şərqi-rus"un əsas qüsuru kimi belə bir cəhəti göstərirdi ki, onun səhifələrində Kazandan, Həştərxandan və s. yerlərdən göndərilmiş materiallar və

müxbir məktubları çap edilir. Başqa sözlə desək, erməni senzorlar hər vasitə ilə Qafqazdakı çar hakim dairələrinin diqqətini Azərbaycan ziyalılarının guya pantürkizm və panislamizm ideyaları yaydıqlarına yönəltmək istəyirdilər.

M.Şahtaxtinski Komitəyə təqdim etdiyi 1903-cü il 26 iyun tarixli məlumatda əleyhdarlarının qərəzli mövqedə dayandıqlarını, məsələnin mahiyyətini bilərəkdən saxtalaşdırdıqlarını göstərərək yazırdı: "Mən qəzetdə heç bir süni dildən istifadə etmirəm. Buradakı bütün məqalələr Batumdan tutmuş Ərzuruma, Petrovskdan (indiki Mahaçqala - V.Q.) tutmuş Təbrizə qədər Zaqafqaziya müsəlmanlarının danışdığı və yazdığı dildədir. Mən süni dildə yazmıram, əksinə cənab Kişmişev özü türk dilini bilmir. O, yerli türkcənin Yelizavetpol (Gəncə - V.Q.) dialektində məhdud miqdarda söz ehtiyatına malikdir. Ancaq bu sahədə savadı o qədər dayazdır ki, hətta sərbəst şəkildə cümlə qurmağı belə bacarmır." Maraqlıdır ki, Qafqazda onlarca Azərbaycan ziyalısı hökumət qulluğuna yaxın buraxılmadığı halda, Azərbaycan mətbuatının taleyi kəmsavad, üstəlik də xəbis və qərəzkar erməni məmurlarının öhdəsinə buraxılmışdı. Bu, çarizmin, daha sonra isə onun varisi olan sovet imperiyasının yürütdüyü ədalətsiz "parçala və hökm sür!" siyasətinin tərkib hissəsi idi.

"Şərqi-rus" qəzetinin redaktoru bu ədalətsizliyə öz kəskin etirazını bildirərək yazırdı: "Kişmişevin yerinə başqası olsaydı, tutduğu vəzifəyə uyğun savadının olmadığını görüb öz yerini daha layiqli adama verərdi. O isə əsassız ittihamlarla mənim nəşrimi gözdən salmağa çalışır ki, yerli və Şərq dilləri senzoru kimi maaş almaqla bərabər özünü həmin dilləri bilmək əziyyətindən xilas etsin."

Aydın məsələdir ki, arxasını yüksək rütbəli çar məmurlarına söykəmiş erməni senzorlara qarşı M.Şahtaxtinskinin qeyri-bərabər mübarizəsi heç bir nəticə vermədi. Senzura Komitəsinin sədri baron Qakkel onun yazılı məruzəsini geri qaytararaq Kişmişev barəsində deyilənlərin hamısını ixtisar

etməsini tələb etdi. M.Şahtaxtinskinin şikayətlə üz tutduğu Peterburqdakı Mətbuat İşləri üzrə Baş İdarə də erməni senzorun tərəfində dayandı. Əslində hadisələrin başqa cür nəticələnəcəyini gözləmək də sadəlövhlük olardı. Azərbaycanlı senzor M.Ş.Mirzəyevin dəqiq müşahidə etdiyi kimi, "Qafqazdakı rəislər onlara (Kişmişev və Qaraxanov nəzərdə tutulur - V.Q.) inanırdılar. Onların həyasızlığı isə elə bir dərəcəyə çatmışdı ki, qətiyyən xəcalət çəkmədən ağıllarına gələn hər cür cəfəngiyyatı yazıb, altından imza atırdılar." Təsadüfi deyil ki, Kişmişevin bilərəkdən, məqsədyönlü şəkildə Azərbaycan mətbuatının inkişafına vurduğu zərbələri çoxsaylı dəqiq mənbələr və arxiv materialları əsasında ümumiləşdirən, bunu eləcə də 1906-cı ildən sonrakı birgə fəaliyyətlərində dönə-dönə müşahidə edən M.Ş.Mirzəyev onu "türk mətbuatının nəhs dahisi" (злой гений тюркской печати) adlandırırdı.

"Şərqi-rus" Senzura Komitəsinin təzyiqləri altında fəaliyyətini dayandırdıqdan sonra erməni senzorlar bütün qüvvələrini Bakıda Əhməd bəy Ağayev (Ağaoğlu) və Əli bəy Hüseynzadənin redaktorluğu ilə çıxan "Həyat" qəzetinin bağlanmasına yönəltmişdilər. Bu məqsədlə qəzetin hər nömrəsi təftiş edilir, azərbaycanlıların milli oyanışının zəruriliyi ilə bağlı yazılar Kişmişevin, yaxud Qaraxanovun müvafiq şərhləri ilə Qafqaz adminstrasiyasına, eləcə də bədnam Üçüncü şöbəyə göndərilirdi. Regionda erməni-müsəlman münaqişəsi başlandıqdan sonra isə Qaraxanov və Kişmişev "Həyat"ı etnik konflikti qızışdırmaqda, azərbaycanlıları və erməniləri bir-birlərinin üzərinə qaldırmaqda ittiham edirdilər. Onların təhriki ilə İrəvan şəhər başçısı Məlik-Ağamalov guya etnik münaqişələrə rəvac verdiyinə görə Qafqaz canişini qarşısında "Həyat" qəzetinin bağlanması məsələsini qaldırmışdı.

Ermənilərin "Həyat"a qarşı apardıqları kampaniya o qədər açıq-aşkar və geniş idi ki, bu çirkin hərəkat o zaman Kazanda yaradıcılığa və mətbuat fəaliyyətinə yeni başlayan tatar şairi Qabdulla Tukayın da diqqətini cəlb etmiş və onun şerlərindən birinin mövzusuna çevrilmişdi. Kişmişevlə Qaraxanovun "Həyat" qəzetinin naşiri Hacı Zeynalabdin Tağıyevin, görkəmli Azərbaycan ziyalıları Ə.Ağayevin və Ə.Hüseynzadənin haqqında yazdıqları donos və iftiraların bir çoxu "Qafqazda türk mətbuatının tarixindən" əsərində öz əksini tapıb.

Milli mətbuatımız üzərində senzuranı əllərinə keçirmiş ermənilər onun mövzu dairəsini hər vasitə ilə məhdudlaşdırmağa, nəşrinə min bir çətinliklə icazə alınmış qəzetləri nəyin bahasına olursa-olsun "sarı vərəqəyə" çevirməyə çalışırdılar. Onların fikrincə, Azərbaycan qəzetləri siyasi məsələlər haqqında yaza bilməzdilər. "Haman əsrin sansorunun tələbatı o qədər səxt (sərt, möhkəm - V.Q.) idi ki, siyasət nədir ki, siyasətin qorxusundan "s" hərfini yazmağa cürət eləməzdik" - Cəlil Məmmədquluzadənin özünəməxsus ironiya ilə yazdığı bu sözlər əslində həqiqət idi. Azərbaycan mətbuatını simasızlaşdırmaq, onu xalqın ehtiyac və tələblərindən uzaq salmaq, çar mütləqiyyətinin ruporuna çevirmək erməni senzorların əsas məqsədi idi. Müqayisə üçün demək lazımdır ki, dövrün gücrü, yaxud erməni mətbuatına münasibətdə eyni hal müşahidə edilmirdi. Qaraxanov və Kişmişev repressiv üsullar və sərt qadağalarla Azərbaycan ziyalılarında mətbuata marağı birdəfəlik öldürmək istəyirdilər. Cəlil Məmmədquluzadənin aşağıdakı sözləri onların qarşılarına qoyduqları əsas məqsədə aydınlıq gətirir: "Bilirdik ki, türk mətbuatını gözləri götürməyən sansorlar, Qaraxanov, Kişmişevlər hələ ölməyiblər. Və nə qədər ki onlar ölməyiblər və sansorluqda

vardırlar, ruznaməyə (qəzetə - V.Q.) izn ala bilsək də, bir şey yaza bilməyəcəyik."

Qafqaz Senzura Komitəsindəki erməni məmurların başqa bir sevimli məşğuliyyəti əsrin əvvəllərindəki azsaylı Azərbaycan ziyalılarını hər vasitə ilə bir-birlərinin üzərinə qaldırmaq, onların arasında ixtilaf və münaqişə salmaq idi. Bunun üçün də şəxsi və yerliçilik münasibətlərindən, məzhəb ayrılıqlarından və s. bacarıqla yararlanırdılar. Məsələn, Şəki sakini, Peterburq Arxeologiya İnstitutunun məzunu Ə.Mustafayev "Günçıxan" adlı qəzetin nəşrinə icazə almaq məqsədi ilə Senzura Komitəsinə müraciət etdikdə Kişmişev dərhal onun xahişinə müsbət yanaşmış və Komitə sədrinin adına yazdığı məlumatda razılığını belə əsaslandırmışdı: "Mustafayevin sünni olduğunu nəzərə alaraq ümid bəsləmək olar ki, "Günçıxan" qəzeti hazırda şiələrin əlində cəmləşmiş müsəlman mətbuatına tənqidi surətdə yanaşacaqdır".

Tiflisdə yaşayan başqa bir azərbaycanlı ziyalı - sonralar Azərbaycan tarixinə dair tədqiqatları ilə tanınan Rəşid bəy İsmayılov "Təzə zaman" adlı qəzet çıxarmaq fikrinə düşəndə Kişmişev və Qaraxanov onun "siyasi etimadsızlığı" barəsində müxtəlif ünvanlara donoslar göndərməyə başlamışdılar. Öz təsirləri altına aldıqları Senzura Komitəsinin sədri baron Qakkelə təqdim etdikləri məlumatda onlar yazırdılar: "Rəşid bəy İsmayılovun paytaxt və Tiflis mətbuatındakı publisist fəaliyyəti onun öz əqidəsinə görə panislamizm təliminin tərəfdarlarından olduğunu ehtimal etməyə əsas verir." Daha sonra bildirilirdi ki, "panislamist partiyasının" (əslində belə bir partiya mövcud deyildi, mifik panislamizm xofu rus məmurlarını qorxutmaq və onlara guya islam dünyasının avanpostunda dayanmış ermənilərə yardım göstərmək fikrinin labüdlüyünü aşılamaq üçün lazım idi) Qafqazda "Həyat" və "Kaspi" kimi iki güclü mətbuat

orqanı var və belə bir şəraitdə yeni başqa bir qəzetin nəşrinə icazə verilməsi müsəlman kütlələr arasında panislamizm ideyalarının daha geniş miqyasda təbliğinə imkan yarada bilər." Qeyd edək ki, qəzet çıxarmaq niyyətində olanların ərizələrinə rədd cavabı veriləndə səbəb kimi "panislamizm" deyil, tamamilə başqa motivlər göstərilirdi. Məsələn, 1905-ci il iyulun 15-də R.İsmayılova, habelə "Novruz" və "İqbal" adlı qəzetlər çıxarmaq xahişi ilə Komitəyə müraciət etmiş C.Məmmədquluzadə və M.Vəkilova senzor çatışmaması bəhanəsi ilə rədd cavabı verilmişdi.

Bu haqsızlığa öz kəskin etirazını bildirən R.İsmayılov Qafqaz canişini İ.İ.Vorontsov - Daşkova 1905-ci il 28 iyul tarixli şikayət ərizəsində yazırdı: "Mənə, eləcə də digər müsəlmanlara *senzor çatışmadığına görə* (kursiv müəllifindir- V.Q.) qəzet nəşrinə icazə verməmişlər. Mən bütün varlığımla buna etiraz edir, həmin rədd cavabını biabırçı və ədalətsiz hərəkət sayıram. Qəti surətdə bildirirəm ki, bu hərəkətin kökü Qafqaz Senzura Komitəsinin Siz əlahəzrətlərə təqdim etdiyi qərəzkar və biabırçı-ədalətsiz məruzədədir." Senzor çatışmazlığının əslində erməni məmurların qonşu xalqın ziyalılarına qarşı yeni fitnəsi olduğunu göstərən R.İsmayılov hökumətin Azərbaycan mətbuatına barmaqarası münasibətinə öz hiddətini bildirərək daha sonra yazırdı: "Qafqaz Senzura Komitəsində rus, erməni və gürcü senzorlar var. Lakin bir nəfər də olsun, müsəlman senzor yoxdur. Müsəlman mətbuatının senzurası iki erməniyə - Kişmişev və Qaraxanova tapşırılmışdır. Qəti şəkildə bildirirəm və sübut etməyə (edə bilməsəm, böhtançı kimi məhkəmə qarşısında dayanmağa) hazıram ki, onların Şərq dilləri sahəsindəki bilikləri son dərəcə yarıtmazdır."

R.İsmayılov Qafqaz Senzura Komitəsinin Azərbaycan mətbuatına düşmən münasibətinin bilavasitə Kişmişev və Qaraxanovun "fəaliyyətinin" nəticəsi olduğunu da açıq şəkildə Qafqaz canişininin diqqətinə çatdırmışdı: "Mən qətiyyətlə təsdiq edirəm ki, Qaraxanov və Kişmişev Qakkeli əsassız surətdə və qərəzkarlıqla müsəlman mətbuatına qarşı qaldırmaqla cinayətkarcasına səhlənkarlığa yol vermişlər. Mən zavallı müsəlmanları müdafiə məqsədi ilə paytaxt mətbuatında bir neçə yazı dərc etdirmişəm. Peterburq qəzetlərində çıxan məqalələrimizin heç birində Senzura Komitəsi mifik panislamizmi xatırladan ən kiçik bir işarəyə də təsadüf edə bilməz." Aydın məsələdir ki, ermənilərin təsiri altında olan, Əhməd bəy Ağayevin dediyi kimi, erməni "terrorunun qarşısında qorxaqcasına boyunlarını" əyən çar məmurları, eləcə də canişin Vorontsov-Daşkov öz xalqının dərdlərinin tərcümanı olmaq istəyən Azərbaycan ziyalısının şikayətlərinə insaflı və obyektiv yanaşmaq niyyətində deyildilər.

Qafqaz Senzura Komitəsinin Azərbaycan mətbuatına ögey münasibətini 1905-ci il birinci rus inqilabı və regionda başlanan milli dirçəliş qismən də olsa dəyişdirdi. Komitənin tarixində ilk dəfə olaraq Azərbaycan mətbuatının senzurası, yuxarıda da qeyd etdiyim kimi, milliyyətcə azərbaycanlı məmura - Qori müəllimlər seminariyasının məzunu Mirzə Şərif Mirzəyevə tapşırıldı. Yalnız bundan sonra milli mətbuatımızın və nəşriyyat işlərinin qarşısına çəkilən süni sədlərin bir qismini aradan qaldırmaq mümkün oldu. "Molla Nəsrəddin", "Füyuzat", "İrşad", "Tərəqqi", "Açıq söz" və başqa qəzet və jurnalların yüksək səviyyəli nəşri və qısa müddət ərzində təkcə Azərbaycanda deyil, onun hüdudlarından kənarda da populyarlıq qazanması, millətə öz haqqını və hüququnu anlatması ermənilərin onilliklər boyu

milli ziyalılarımızı necə bir kəsərli silahdan məhrum etdiklərini aydın şəkildə göstərdi.

Qafqaz Senzura Komitəsinin erməni məmurları anadilli mətbuatımızın qarşısına sədd çəkməklə bir sırada yeri gəldikcə "müsəlman məsələsi" üzrə ekspert kimi də çıxış edirdilər. Bir tərəfdən Kişmişev və Qaraxanov, o biri tərəfdən isə Qafqaz Senzura Komitəsinin katibi Melik-Nubaryan təkcə erməni qəzetlərində deyil, təsirləri altına aldıqları rusdilli Qafqaz mətbuatında da Rusiya imperiyasını və xristian əhalini təhdid edən "islam təhlükəsi" haqqında başdan-başa uydurmalardan ibarət məqalələr çap etdirirdilər. M.Ş.Mirzəyevin yazdığı kimi, bu yolla "Qafqaz Senzura Komitəsinin divarları arasında ərsəyə gətirilən "panislamizm" polis departamentindən başlamış Baş Jandarm İdarəsinə qədər imperiyanın bütün inzibati idarələri üçün günün ən vacib probleminə çevrilmişdi." Nəticədə, mətbuatda dövlət sirlərini qorumalı olan Senzura Komitəsi əslində daşnak təbliğat maşınının funksiyalarını yerinə yetirirdi. Maraqlıdır ki, I Dövlət Dumasına Rostovdan deputat seçilmiş milliyyətcə erməni olan Əcəmov bir dəfə Rusiya Baş Mətbuat İdarəsinin rəisi qofmeystr Belqardla söhbətində yarızarafat, yarıciddi şəkildə bildirmişdi ki, "Qafqaz Senzura Komitəsi Daşnaksütyun partiyası qərargahının mətbuat şöbəsidir." Və əslində də belə idi.

Azərbaycan ictimai-siyasi fikrinə, Azərbaycan ziyalılarına qarşı mübarizədə Qafqaz Senzura Komitəsinin erməni məmurları bir sıra hallarda gizli xəfiyyə funksiyasını öz üzərlərinə götürməkdən də imtina etmirdilər. Məsələn, Tiflis qubernatorunun 1901-ci il 19 fevral tarixli məktubuna əsasən Komitədən sərəncamında olan kanallar vasitəsi ilə regiondakı müsəlman hərəkatı, onun liderləri, digər islam ölkələri ilə əlaqələri, məqsədləri, mübarizə vasitələri və yolları və s. barəsində məlumat toplamaq tələb olunurdu.

Komitə sədri baron Qakkelin əmri ilə həmin vəzifənin icrası kiçik senzor Qaraxanova tapşırılmışdı.

Tapşırığı canfəşanlıqla yerinə yetirən Qaraxanov tezliklə "Zaqafqaziya müsəlmanlarının əhvali-ruhiyyələri və zehni tələbatları haqqında yaddaş" adlı gizli sənəd hazırlayaraq polis departamentinə təqdim etmişdi. "Yaddaş"da əsasən aşağıdakı məsələlərin araşdırılması və daimi diqqət mərkəzində saxlanılması təklif olunurdu: "Müsəlman əhalisi arasında yenilikçi ideyalar və əsərlərlə çıxış edən müəlliflərin müəyyənləşdirilməsi, onların şəxsiyyəti, ictimai vəziyyəti, müsəlman mühitindəki əlaqələri, harada təhsil almaları barəsində dəqiq məlumat toplanılması, yenilik tərəfdarları ilə "gənc türklər" arasında əlaqələrin olub-olmadığının, habelə onların Türkiyədəki, yaxud digər müsəlman ölkələrindəki mərkəzlərdən məlumat alıb-almadıqlarının aşkara çıxarılması, təlimin yeni üsulla aparıldığı müsəlman məktəblərinin kim tərəfindən və harada yaradıldığının, orada kimlərin dərs keçdiyinin və s. öyrənilməsi". Qaraxanov təkcə bu planı nəzəri cəhətdən irəli sürməklə kifayətlənməmiş, onun ayrı-ayrı bəndləri ilə bağlı məlumat toplanmasında da yaxından iştirak etmişdi. O, Tiflisin rusdilli mətbuat orqanlarında "Xanzadə" təxəllüsü ilə məqalələr dərc etdirirdi, bu məqalələrin əsas hədəfi isə, təbii ki, "müsəlmanlar" idi. "X" inisialı ilə mətbuatda çıxış edən Kişmişev də eyni məsələlərin "tədqiqində" öz kiçik həmkarından geri qalmırdı. 1905-ci ildə Qafqazdakı iki qonşu xalq arasında ilk qanlı toqquşmaların başlanmasında belə başabəla ideoloqların təhrikçilik rolu az olmamışdı.

Qafqaz Senzura Komitəsindəki kişmişevlər, qaraxanovlar, melik-nubaryanlar tam əsasla 1937-ci ildə Azərbaycanın yaradıcı ziyalılarının böyük bir dəstəsinə divan tutmuş oqanesyanların, qriqoryanların və başqalarının xaç

ataları sayıla bilərlər. İkincilər öz sələflərinin yolunu davam etdirmiş, hətta yeni imperiyanın ermənilər üçün yaratdığı daha münbit şəraitdən yararlanaraq sələflərinin təsəvvürlərinə belə gətirmədikləri "uğurlar" qazanmışdılar. Əgər birincilər vur-tut Azərbaycan mətbuatının, mədəniyyətinin inkişafına maneçilik törətməyə çalışırdılarsa, ikincilər özlərini çox da əziyyətə salmadan bu mətbuatın, mədəniyyət və ədəbiyyatın ən parlaq nümayəndələri haqqında heç bir tərəddüd etmədən ölüm hökmü çıxarırdılar.

Hər iki halda əsasında türk düşmənçiliyi ideyası dayanan daşnak ənənəsi davam etdirilirdi.

Daşnak ideoloqlarından fərqli olaraq Azərbaycan xalqı, Azərbaycan ziyalıları heç vaxt erməni düşmənçiliyi mövqeyində dayanmamışlar və inanıram ki, bundan sonra da dayanmayacaqlar. Lakin bununla birlikdə, biz vətənimizdə iki yüz ildən bəri davam edən erməni zülmünün bütün dəhşətlərini üzə çıxarmalı və vətəndaşlarımıza çatdırmalıyıq. Tarixin və taleyin qonşuluqda yaşamağa məhkum etdiyi Azərbaycan və erməni xalqları biri-birləri barəsində bütün həqiqətləri bilməlidirlər. Bizim indiyə qədərki bir çox məğlubiyyətlərimizin kökündə tarixi həqiqətlərdən xəbərsizliyimiz, erməni ideoloqlarının isə bu həqiqətləri həm öz vətəndaşlarına, həm də dünya ictimaiyyətinə özlərinə sərf edən şəkildə çatdırmasıdır.

Ümid etmək olar ki, ölkə Prezidentinin fərmanından irəli gələn vəzifələrə münasibət mövsümi xarakter daşımayacaq və nəhayət, biz bu imkandan yararlanaraq bir çox həqiqətləri üzə çıxaracağıq.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI MİLLİ MƏCLİSİNİN DEPUTATI BABAXAN MURADOVUN ÇIXIŞI

Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımı barədə söhbətlərə mən bir də ona görə laqeyd qala bilmirəm ki, bu soyqırımında ermənilər tərəfindən qırılmış böyük bir nəslin sağ qalmış nümayəndələrindən birinin övladıyam. Mən bu soyqırımının nəticələrini öz nəslimin üzərində hiss etmişəm. Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımından söhbət gedəndə bu gün hamının gözü qarşısında Naxçıvan dayanmalıdır. Mən ötən dəfə Milli Məclisin iclasında demişəm və yenə də təkrar edirəm: Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsini və onun ətrafındakı 7 rayonu işğal etməkdən doymayan ermənilər artıq Naxçıvanı ələ keçirmək üçün müharibəyə hazırlaşırlar.

Bir neçə il bundan əvvəl Türkiyədə olarkən bildirdim ki, ermənilər onlara qarşı uydurma soyqırımından danışanda təkcə azərbaycanlılardan deyil, bütün türklərdən şikayətlənirlər. Mən Türkiyənin o vaxtkı baş naziri N.Ərbakana dedim ki, ermənilər Türkiyədə guya üç milyon ermənin öldürüldüyünü söyləyirlər. Nəyə görə türk alimləri, türk mətbuatı bu böhtanlara və yalanlara qarşı öz səslərini ucaltmırlar? Eyni sözlər azərbaycanlılara da aiddir. Biz ermənilərin soyqırımı haqqında saxtakarlığı ifşa edərək, həqiqi soyqırımına dair məlumatları bütün dünya ictimaiyyətinə çatdırmalıyıq.

Bu məqsədə nail olmaq üçün Azərbaycan ziyalıları və alimləri çox ciddi işlər görməli, əsaslı elmi araşdırmalar aparmalıdırlar. Amma bu gün tarixçilərimiz, digər alimlərimiz və mütəxəssislərimiz yazdıqları əsərləri çap etdirmək üçün maddi vəsait tapmaqda çətinlik çəkirlər. Bununla əlaqədar mənim bir təklifim var. Gəlin, Azərbaycanın imkanlı adamlarına müraciət edək ki, qazandıqları vəsaitin bir hissəsini xalqımızın tarixinə həsr olunan kitabların tərcüməsinə və nəşrinə xərcləsinlər. Azərbaycan alimlərinə kömək lazımdır. Tarixçilərə, bu işlə məşğul olan bütün mütəxəssislərə yardım etmək lazımdır ki, onlar soyqırımı haqqında həqiqətləri dünyaya çatdıra bilsinlər.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI MİLLİ MƏCLİSİNİN DEPUTATI, AZƏRBAYCAN ELMLƏR AKADEMİYASININ PREZİDENTİ, FİZİKA-RİYAZİYYAT ELMLƏRİ DOKTORU, PROFESSOR FƏRƏMƏZ MAQSUDOVUN ÇIXIŞI

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab Heydər Əliyevin azərbaycanlıların soyqırımı gününün elan edilməsi barədə 1998-ci il martın 31-də imzaladığı fərman onilliklər boyu tariximizdən silmək istədikləri, milli faciələrimizin kökündə dayanan ağrılı-acılı bir həqiqəti yenidən qan yaddaşımıza həkk etdi. Möhtərəm Prezidentimizin bu fərmanı milli dövlətçilik ideologiyamızın qurulması yolunda mühüm addım olmaqla keçmişə münasibətimizi sistemli şəklə salır, ictimai fikrimizə bugünkü problemlərdən çıxış nöqtəsi ola biləcək məqsədyönlü xarakter verir. Tariximizin açılmamış səhifələrinin - azərbaycanlıların indiki Ermənistan ərazisindən deportasiya edilməsi, doğma yurdlarından didərgin salınması, kütləvi qırğınlara məruz qalması faktlarının dünya birliyinə və xalqımızın hər bir nümayəndəsinə, gələcək nəsillərə çatdırıla biləcək şəkildə öyrənilməsi və təhlil olunması üçün geniş imkanlar açır.

Tarix göstərir ki, düşmən ərazi iddiaları irəli sürməzdən əvvəl ideoloji mübarizədə üstünlük qazanmağa çalışır. Tarixi yalanlar, təhriflər, saxtalaşdırmalar əsasında qurduqları təbliğatın köməyi ilə ermənilər dünya ictimaiyyətini aldadır, xalqımıza qarşı dəhşətli cinayətlər törətdikləri

halda, özlərini soyqırımına məruz qalmış kimi göstərir, amma fürsət düşəndə öz xislətlərini büruzə verirlər. XIX-XX əsrlərin tarixi bunu dəfələrlə sübut etmişdir.

Azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasətinin əsası çar Rusiyasının köməyi ilə ermənilərin Türkiyə və İrandan Qafqaz ərazisinə köçürüldüyü vaxtdan qoyulub. Müxtəlif dövrlərdə baş verən qırğınlar nəticəsində 2 milyona qədər soydaşımız məhv edilib. Xalqımızı yeni faciələrdən xilas etmək üçün alimlərimiz, yazıçılarımız, publisistlərimiz, digər peşə sahibləri azərbaycanlıların soyqırımı barəsində məlumatları dünya ictimaiyyətinə çatdırmalı, əsl həqiqətin öz yerini tutması üçün bütün bilik və bacarıqlarını sərf etməlidirlər. Tarixçilərimiz bu mövzuda hadisələri qələmə alıb müxtəlif dillərdə çap etdirməlidirlər.

Biz heç vaxt düşmən qarşısında əyilməmişik. Yazdıqlarımızı, söylədiklərimizi özümüz oxuyub, özümüz eşidirik. Dünya miqyasına çıxmaq lazımdır. Bizim tarixçilərimiz təşəbbüskarlıq göstərmir, ermənilərin arxasınca gedir, onların yazdıqlarına cavab verməklə kifayətlənirlər. Möhtərəm Prezidentimizin fərmanına əsasən biz milli mənafelərimizin müdafiəsi üçün çox işlər görməliyik.

Hiyləgər, xəbis qonşularımızın iç üzünü açıb göstərmək, Azərbaycanın faciələrini dünyaya bəyan etmək üçün respublikamızın bütün elmi potensialı səfərbər edilmişdir. Əmin etmək istəyirəm ki, Prezidentimizin tarixə münasibətdə bütün ictimai şüurumuzda yaratdığı canlanma və oyanış tez bir zamanda özünün əsaslanmış, elmi ifadəsini tapacaq və biz əsl həqiqəti, tarixi faktları, xalqımızın yaşamaq haqqını bütün dünya ictimaiyyətinə çatdıra biləcəyik.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI MİLLİ MƏCLİSİNİN DEPUTATI, FİLOLOGİYA ELMLƏRİ DOKTORU, PROFESSOR HƏSƏN MİRZƏYEVİN ÇIXIŞI

Möhtərəm Prezidentimiz Heydər Əliyevin deportasiya və soyqırımı ilə bağlı fərmanları Azərbaycan xalqının tarixinin qaranlıq səhifələrinə işıq salan çox önəmli siyasi sənədlərdir.

Milli Məclisin keçirdiyi seminar-simpoziumu da mən bu istiqamətdə işi davam etdirən mühüm tədbir sayıram. Mən geniş çıxış etməyəcəyəm, yalnız bir neçə təklifimi bildirmək istəyirəm.

Əvvəla, indiki Ermənistan ərazisindən azərbaycanlıların deportasiyası, soyqırımı məsələlərinin araşdırılması üçün hüquqşünaslardan ibarət komissiya təşkil edilməli və həmin hadisələrə hüquqi qiymət verilməlidir.

Təcavüzkar Ermənistan və onu dəstəkləyən Rusiya şovinistləri beynəlxalq məhkəməyə verilməlidir.

XIX - XX əsrlər ərzində xalqımızın düçar olduğu faciələr barəsində materiallar arxivlərimizdə toplanmalıdır.

Azərbaycanın tarixi coğrafiyası dərindən öyrənilməli və müvafiq xəritələr işıq üzü görməlidir.

Deportasiya və soyqırımı nəticəsində həlak olan adamların təxmini də olsa miqdarı müəyyənləşdirilməlidir.

İlk demokratik dövlətimiz yıxıldıqdan sonra Sovet hökuməti tərəfindən zorla alınıb Ermənistana verilən əzəli torpaqlarımız - Göyçə, Zəngəzur, Dərələyəz... Azərbaycana qaytarılmalıdır.

Milli faciələrimizi əks etdirən foto-albomlar, videokasetlər hazırlanmalı, erməni cəlladlarının vəhşilikləri dünya ictimaiyyətinə çatdırılmalıdır.

Deportasiya və soyqırımı ilə bağlı milli televiziyamızda müntəzəm surətdə verilişlər hazırlanmalı, xalqımızın taleyi ilə bağlı olan bu məsələ mətbuat işçilərimizin diqqət mərkəzində olmalıdır. Nəhayət, gənclərimizin vətənpərvərlik ruhu yüksəldilməli, onlara vətəni müdafiə hissləri aşılanmalıdır.

MİLLİ SİYASƏT MƏSƏLƏLƏRİ ÜZRƏ DÖVLƏT MÜŞAVİRİ HİDAYƏT ORUCOVUN ÇIXIŞI

Azərbaycan alimləri, yaradıcı ziyalılarımız soyqırımı problemlərinin öyrənilməsinə və dövlət başçısı möhtərəm Heydər Əliyevin müvafiq fərmanlarının həyata keçirilməsinə çalışmalıdırlar. Prezidentin hər iki fərmanının - həm "1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında" 1997-ci il 18 dekabr tarixli, həm də "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" 1998-ci il 26 mart tarixli fərmanlarının çox böyük əhəmiyyəti vardır. Tədqiqatlar bu istiqamətdə aparılmalı, həmin sənədlərdən irəli gələn vəzifələr yerinə yetirilməlidir. Bunlar uzunömürlü fərmanlardır, iki əsrdə Azərbaycan xalqının başına gətirilən müsibətlərin siyasi mahiyyətini özündə əks etdirir.

Müzakirələrdə çox maraqlı fikirlər söyləndi. Rusiyanın himayəsi altında Ermənistan Azərbaycana qarşı çox böyük cinayətlər törədib, soyqırımı nəticəsində xalqımızı məhv olmaq təhlükəsi qarşısında qoyub. Bununla yanaşı, müxtəlif dövrlərdə Azərbaycana rəhbərlik etmiş şəxslərin də bu ağır cinayətlərdə iştirakı istisna edilmir, çünki onlar öz xalqının taleyinə biganə mövqe tutublar. 1988-ci ildən başlanan Qarabağ məsələsində də əvvəl-əvvəl belə proseslər müşahidə olunub. 71 il sovet rejimi şəraitində yaşayan Azərbaycanın, - Heydər Əliyevin rəhbərlik etdiyi 14 il istisna edilməklə, - elə bir rəhbəri olmayıb ki, onun vaxtında Azərbaycan torpaqlarının müəyyən hissəsi Ermənistana pay verilməsin. Bu, faktdır.

O da faktdır ki, bu sahədə Heydər Əliyevə ondan qabaqkı rəhbərlikdən yaxşı miras qalmamışdı. Belə ki, 1969-cu ilin may ayında Qazaxdan, Azərbaycanın bir sıra başqa bölgələrindən müəyyən ərazilərin Ermənistana verilməsi

haqqında qərar qəbul olunmuşdu. Bu qərarı Azərbaycanın, Ermənistanın ali sovetləri, habelə SSRİ-nin Ali Soveti qəbul etmişdi. Məhz Heydər Əliyev həmin ilin iyul ayında hakimiyyətə gəldikdən sonra bu proses dayandırıldı. Hamınıza məlumdur ki, o illərdə iki respublikanın və SSRİ-nin ali sovetlərinin qəbul etdikləri qərarın icrasını dayandırmaq nə demək idi. Bu, cəsarət, qüdrət, böyüklük, o dövrün rəhbərləri üçün qeyri-adi keyfiyyətlər tələb edirdi. Ancaq Heydər Əliyev buna nail ola bildi.

Yalnız Heydər Əliyev Moskvada olarkən Azərbaycan rəhbərlərinin öz xalqına etinasızlığı və xalq qarşısında məsuliyyətsizliyi nəticəsində 1969-cu ildə qəbul olunmuş qərar 1986-cı ildə həyata keçirildi. Eyni hallar 1948-1953-cü illərdə Ermənistandan azərbaycanlıların deportasiyası prosesində də müşahidə olunmuşdur. Yəni o vaxtkı Azərbaycan rəhbərləri istefa verə bilərdilər, həbs oluna bilərdilər, ancaq gərək onlar xalqın taleyinə zidd qərara razı olmayaydılar.

Qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistanda bu sahədə vəziyyət başqa cür olmuşdur. Mən bir faktı sizin yadınıza salmaq istəyirəm. Bilirsiniz ki, Anton Koçinyan 13 il Ermənistan Nazirlər Sovetinin sədri və 9 il Ermənistan KP MK-nın birinci katibi olub. O ölənə yaxın Qarabağ məsələsi başlanmışdı. Ölümündən qabaq onun "Qarun" adlı gənclik jurnalında müsahibəsi çıxmışdı. Müxbir ondan soruşmuşdu ki, bəs siz uzun müddət mühüm vəzifələrdə olduğunuz halda nə üçün Qarabağ məsələsini qaldırmırdınız? Cavab vermişdi ki, müharibədən sonra biz, o cümlədən məndən əvvəlki Ermənistan rəhbərləri bu istiqamətdə son dərəcə səmərəli işlər aparmışdıq. Altmışıncı illərin sonlarında keçmiş SSRİ rəhbərliyində Qarabağın Ermənistana verilməsi fikri artıq formalaşmışdı. Siyasi büronun qərar layihəsi hazır idi. Artıq Siyasi büronun bəzi üzvlərindən buna razılıq da alınmışdı. Yalnız məsələnin

müzakirəsi və müvafiq qərarın qəbul olunması qalmışdı. Ancaq o vaxt Azərbaycan rəhbərliyinə gələn Heydər Əliyevin qısa vaxt ərzində Moskvada və bütün İttifaqda böyük nüfuz qazanması, öz xalqının müdafiəsi üçün gördüyü işlər bu məsələnin həllində bizə mane oldu. Axırda Sov. İKP MK-nın katibi Mixail Suslov məni öz yanına dəvət edərək dedi ki, "erməni millətçiliyinə son qoyun." Bu sözlər Ermənistan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin bürosu üzünə bir sillə kimi dəydi.

Məhz Heydər Əliyev ermənilərin planlarını alt-üst etdi, Sov. İKP MK Siyasi bürosu üzvlərinin razı olduqları bir məsələ həll edilməmiş qaldı. Bu iki tarixi fərmanı imzalamağa Heydər Əliyevin mənəvi haqqı var idi. Beynəlxalq təşkilatlarla əlaqəsi olan, beynəlxalq tədbirlərdə iştirak edən hər kəsin xəbəri var ki, bu fərmanlar Ermənistan rəhbərliyini çox narahat edir, onlar beynəlxalq təşkilatlarda da öz narahatlıqlarını gizlədə bilmirlər.

Burada irəli sürülən təkliflərin, demək olar, hamısı cənab Prezidentin təsdiq etdiyi tədbirlər planında nəzərdə tutulub. Həmin plana görə, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının nəzdində professional mütəxəssislərdən ibarət müstəqil mərkəz yaradılacaqdır. Mərkəz bu məsələ ilə məşğul olan bütün qurumların fəaliyyətini əlaqələndirəcəkdir. Dövlət arxivində fond yaradılaraq bütün tarixi sənədlər orada toplanacaqdır. Moskvada, Sankt-Peterburqda, Tbilisidə və başqa şəhərlərdə olan arxiv sənədlərinin surətləri alınacaq, yəni dövlət səviyyəsində tədbirlər görüləcək ki, həmin arxivlər öyrənilsin, müvafiq materiallar çap olunsun. Tədbirlər planında məqsədyönlü təbliğat aparılması, o cümlədən müxtəlif kitabların buraxılması, soyqırımı mövzusunun dərsliklərə daxil edilməsi, tarixi-coğrafi xəritələrin hazırlanması və bir çox başqa məsələlər də nəzərdə tutulmuşdur.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI MİLLİ MƏCLİSİNİN SƏDRİ MURTUZ ƏLƏSGƏROVUN YEKUN NİTQİ

Hörmətli deputatlar, xanımlar və cənablar! Zənnimcə, bugünkü toplantımız çox faydalı oldu, ətraflı fikir mübadiləsi apardıq, çox dəyərli təkliflər irəli sürüldü. Bu təkliflərin hamısı möhtərəm Prezidentimiz Heydər Əliyevin dünən imzaladığı sərəncamda, yəni tədbirlər planında öz əksini tapmışdır. Söhbət ondan gedir ki, biz bu işi mütəmadi aparmalıyıq. Əminəm ki, seminar-simpoziumun, bundan sonra vaxtaşırı keçirəcəyimiz bütün digər tədbirlərin əməli nəticəsi olacaqdır.

Bizim zəif cəhətimiz budur ki, tarix boyu ermənilər Azərbaycan torpaqlarına göz dikdikləri halda biz susmuş, onların çirkin niyyətlərinə məhəl qoymamışıq. 1969-cu ildə Heydər Əliyev hakimiyyətə gələnə qədər addım-addım, qarış-qarış torpaqlarımızı itirmişik. Ermənilər Azərbaycanın torpaqlarını işğal etməyi qarşılarına məqsəd qoyublar. Biz bunu bilməliyik. Bu qədər hadisələr bizə dərs olmayıb. Nəticədə Azərbaycan ərazisinin 20 faizi Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edilib, 1 milyondan çox soydaşımız öz vətənində qaçqına çevrilib, indi çadır şəhərciklərində çox ağır vəziyyətdə yaşayırlar.

Alimlər xalqımızın keçmişini diqqətlə araşdırmalı, ermənilərin tarixi saxtalaşdırmaq cəhdlərini alt-üst etməlidirlər. Mən çox şadam ki, indi tarixçilər 7 cildlik Azərbaycan tarixinin iki cildini hazırlayıb çap etdiriblər, o

biri cildlər üzərində çalışırlar. Onlar bir daha sübut ediblər ki, Qafqaz Albaniyası Azərbaycan ərazisində yerləşib. Ermənilər isə alban xaçlarını dəyişib erməni xaçları edirlər, alban kilsələrinə, o cümlədən Kəlbəcərdəki alban abidələrinə sahib çıxırlar. Biz belə bir mənfur və xain düşmənlə üz-üzə gəlmişik.

Hazırda Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi beynəlxalq tədbirlərdə fəal iştirak edir, deputatlarımız ATƏT-in Parlament Assambleyası, Avropa Şurasının Parlament Assambleyası, Müstəqil Dövlətlər Birliyinin Parlament Assambleyası kimi nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarda təmsil olunmuşlar. İndi biz Avropa Şurasına daxil olmaq ərəfəsindəyik. Bu yaxınlarda Strasburqda Avropa Şurası çərçivəsində Cənubi Qafqaz ölkələri parlament sədrlərinin görüşü oldu. Biz orada bəyan etdik: nə qədər ki Ermənistan işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarını azad etməyib, o, Avropa Şurasının üzvlüyünə qəbul olunmamalıdır. Biz bu məsələni hər görüşdə qaldıracağıq. Ermənilər Azərbaycanın qədim şəhərləri Gəncə, Naxçıvan haqqında həyasızcasına kitablar buraxırlar. Hər şeydən görünür ki, onlar çirkin niyyətlərindən əl çəkməmişlər və güman edirəm ki, əl çəkməyəcəklər də.

Xalqımızı yeni faciələrdən xilas etmək, itirilmiş torpaqlarımızı qaytarmaq üçün hər şeydən əvvəl ölkə daxilində milli həmrəyliyə nail olmalıyıq. Cəmiyyətin hər bir üzvü bu işə bacardığı qədər kömək etməlidir. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi bu məsələni daim diqqət mərkəzində saxlayır. Parlament BMT-yə, Parlamentlərarası İttifaqa, ATƏT-ə,

Avropa Şurasına, MDB-yə və digər beynəlxalq təşkilatlara, dünya ölkələrinin parlamentlərinə və hökumətlərinə bir neçə dəfə müraciət edərək onlardan XIX-XX əsrlərdə erməni millətçiliyinin və onun havadarlarının azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımı cinayətlərini tanımağı, gələcəkdə soyqırımı cinayətlərinin cəzasız qalmasının qarşısını almaqdan ötrü təsirli beynəlxalq hüquq mexanizmlərinin yaradılması işini tezliklə başa çatdırmağı, azərbaycanlılara qarşı yeni soyqırımı cinayətlərinə yol verilməməsi üçün Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin ATƏT-in Minsk qrupu çərçivəsində dinc yolla ədalətli həllinə kömək göstərməyi xahiş etmişdir. Ümidvar olduğumu bildirmək istəyirəm ki, beynəlxalq təşkilatlar, dünya ölkələrinin parlamentləri Milli Məclisin bu müraciətini cavabsız qoymayacaq, azərbaycanlılara qarşı erməni vəhşiliyi bir daha heç vaxt təkrar olunmayacaqdır.

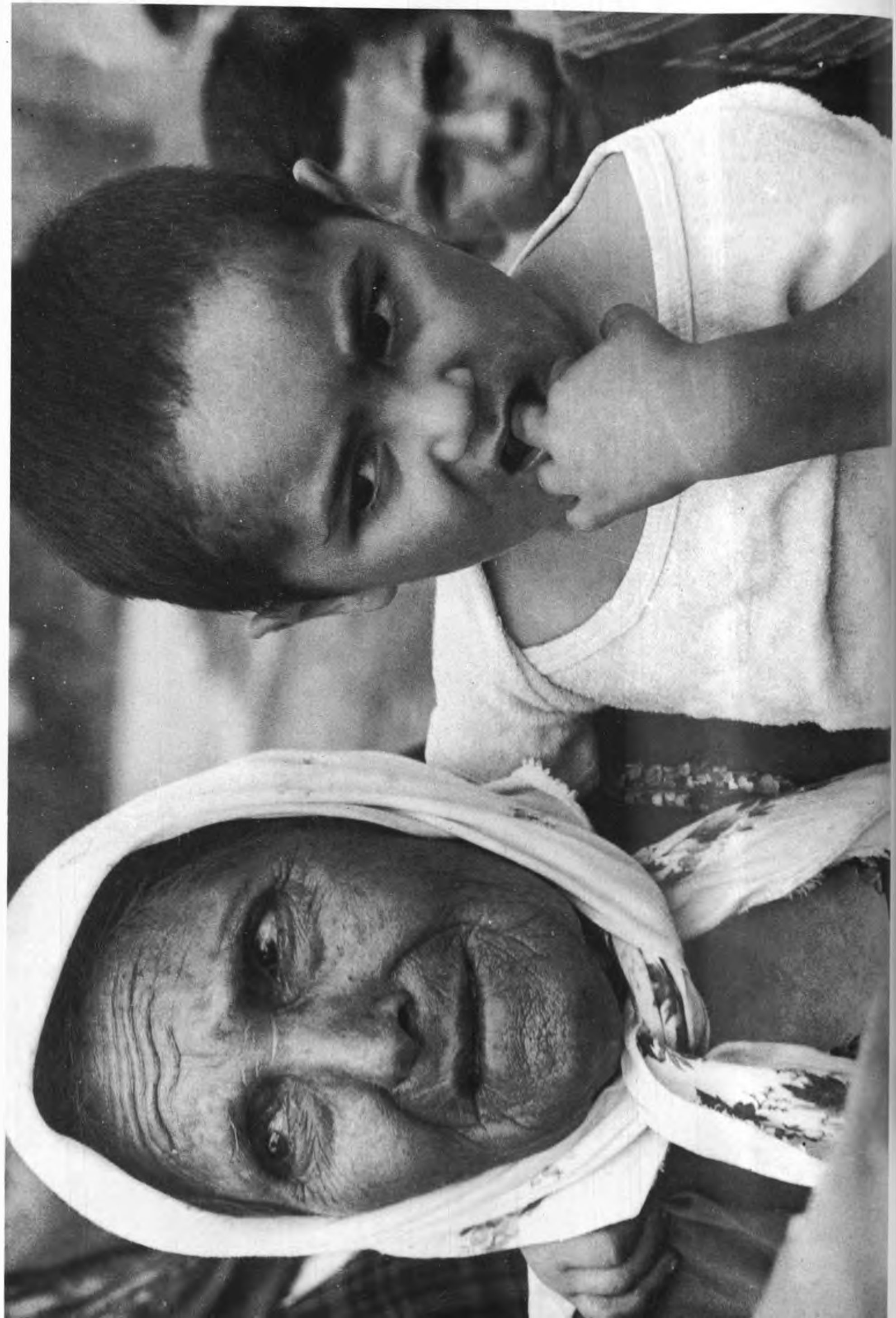

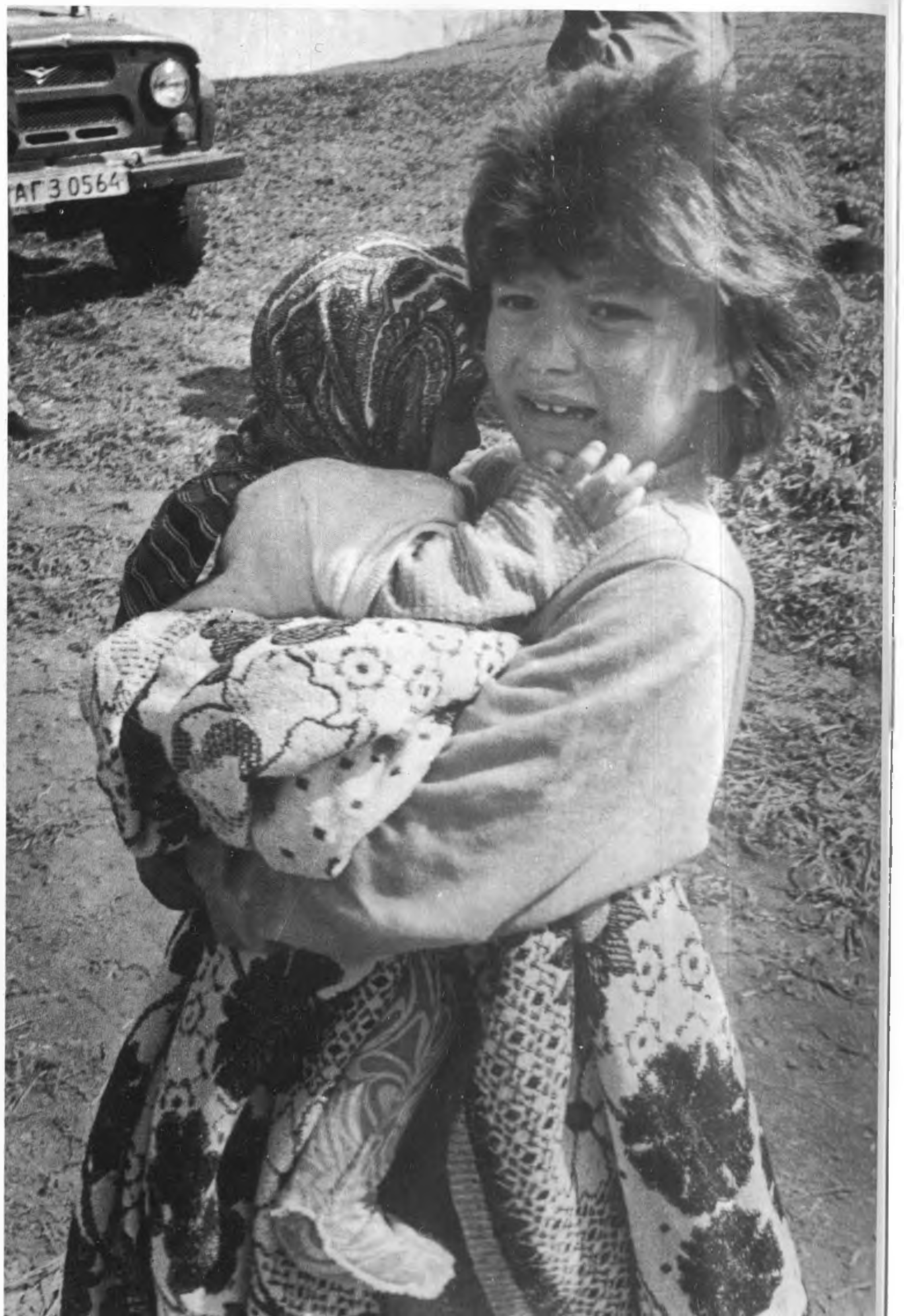

TRAGIC PAGES OF OUR HISTORY:

GENOCIDE

EDITION OF THE MILLI MEJLIS
OF THE AZERBAIJAN REPUBLIC

Baku - 2000

Murtuz ALESKEROV
Responsible for Edition

THE DECREE OF THE PRESIDENT
OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

ON THE GENOCIDE OF AZERBAIJANIS

After gaining independence the Republic of Azerbaijan has obtained the chance to illuminate the true picture of the historical past of our people.The truth kept as a secret prohibited and distorted for long years are being made public and get their real assessment.

The actions of genocide committed against the Azerbaijan people not once left without political and legal estimation for long years are the unopened pages of our history.

The peace pacts of Gulustan and Turkmenchay signed respectively in 1813 and 1828 laid the foundation of the division of the Azerbaijan people and of our historical territories. As a continuation of the national tragedy of the Azerbaijan people the occupation of its lands began. Within a short period of time this policy was turned into a reality and the Armenian population began to be settled on the Azerbaijan lands in mass from. The action of genocide became an integral part of the occupation of the Azerbaijani lands.

Though the Armenian population settled in the territories of the khanates of Erevan, Nakhichivan and Garabag formed the minority in comparison with the Azerbaijanis, they managed to create an administrative-territorial division called "the Armenian province" under the protection of their supporters. Such an artificial territorial-administrative division

in fact laid the foundation of the policy of ousting of the Azerbaijani population from their own lands and their annihilation. The idea of "The Great Armenia" began to be propagated. In order "to justify the creation" of this invented state on the Azerbaijani lands large-scale programs began to be carried out aimed at the falsification of the history of the Armenian people. The distortion of the history of Azerbaijan and of the Caucasus as a whole form an integral part of these programs.

Inspired by the illusion to create "the Great Armenia" the Armenian occupants committed large-scale bloody actions against the Azerbaijanis openly in 1905-1907. The barbarisms of Armenians which began in Baku soon covered the Azerbaijani villages in the territory of the present Armenia. Hundreds of dwelling settlements were ruined and levelled to the earth, thousands of Azerbaijanis were cruelly slaughtered. Obstacling to reaveal to the world the true essence of these crimes, the organizers of these bloody crimes began to create the negative image of Azerbaijanis and veil their adventurist territorial claims.

Making a skilful use of the World War I, the February Revolutions of 1917 in Russia and the October overthrow in the same year the Armenians began to realize their claims under the Bolshevik banner. Since March of 1918 under the slogan to fight against anti-revolutionary elements the Baku Commune began to implement into life a reactionary plan aimed at cleaning of Azerbaijanis from the whole Baku province. The crimes committed by the Armenians on those days have remained in the memory of the Azerbaijan people for ever. Thousands of peaceful and civil Azerbaijanis were murdered only because of their national adherence. The Armenians set the houses on Fire, hurried people alive. The pearls of the national architecture, schools, hospitals, mosques and other monuments were destroyed, a great part of Baku was turned into ruins.

The genocide of Azerbaijanis was carried out in the provinces of Baku, Shamakhi, Guba, in Karabakh, Zangazur, Nakhchivan, Lankaran and other rcgions of Azerbaijan with a particular brutality. The population were massacred in mass form in these territories, the villages were burnt, the national cultural monuments were destroyed and ruined.

Azerbaijan paid a special attention to the events of March 1918 after the establishement of the Peoples Republic. The Council of Ministers adopted a decision on June 15, 1918 on the formation of a special commission for the investigation of this crime. The Commission investigated the heavy crimes committed in Shaicakhi and the province of Erevan first. A special group was formed under the Ministry of Foreign Affairs to convey the truth to the world public. The 31st of March of 1919 and 1920 for the first time were noted as the day of national mourning by the Peoples Republic of Azerbaijan. In fact, it was the first attempt in the history to give a political estimation to the policy of genocide against the Azerbaijanis and to the processes connected with the occupation of our lands which continues over a century. But the fall of the Peoples Republic of Azerbaijan prevented to carry out this work to the end.

Making use of the Sovietisation of the Transcaucasus for their dirty goals the Armenians declared Zangazur and a number of other Azerbaijani lands Armenian territories. In future to expand the policy of deportation of Azerbaijanis from these lands they took to other new means. For this purpose they managed the adoption of a special resolution of the Council of Ministers of the USSR on the transmigration of the collective farmers and other Azerbaijani population to the valley of Kur-Araz of the Azerbaijani SSR from the Armenian SSR and the mass deportation of Azerbaijanis from their historical lands in 1948-1953.

The Armenian nationalists began a great moral compaign of aggression against the Azerbaijan people with the help of

their supporters since 1950. In the former Soviet space they began to prove in books and periodicals that the best examples of our national culture, classical heritage and monuments of architecture belonged to the Armenian people. At the same time the efforts to formulate the negative image of "the miserable Armenian people" the events of the region at the beginning of the century were intentionally distorted, committers of the genocide of Azerbaijanis were presented as victims of genocide. At the beginning of the century the Azerbaijanis which formed the majority in Erevan and later from other parts of the Armenian SSR were subjected to persecution and driven out in mass forms. The rights of Azerbaijanis were severely violated by the Armenians, obstacles were formed for them to get education in Azerbaijani, and other actions of repression were committed against them. The historical names of the Azerbaijani villages were changed, the process of substitution of the ancient toponyms, a matchless example in the history of toponymy, with the modern names began.

The falsified Armenian history was raised to the level of state policy in order to form a basis for the education of the young Armenians in spirit of chauvinism. Our young generation, educated in the spirit of the Azerbaijan literature and culture which served great humanist ideals, was subjected to persecutions of the extremist Armenian ideology. The slanders directed against the morals, national pride, ego of the Azerbaijan people created an ideological basis for political and military aggression. As the policy of genocide against our nation was not politically and legally estimated, the historical facts were distorted by the Armenian in the Soviet press and the public opinion was confused.

The administration of the Republic of Azerbaijan did not necessarily appreciate in its time, the growing anti-Azerbaijani propagation in the mids of 80s which the

Armenians implemented into life benefitting from the Soviet regime. The Republic of Azerbaijan also did not give a right political estimation to the deportation of hundreds of thousands of Azerbaijanis from their historical territories at the initial stage of the Nagorny Karabakh conflict invented in 1988.

Our people seriously objected against the anti-constitutional decision of Armenians on the inclusion of the Autonomous Province of Nagorny Karabakh of Azerbaijan into the Armenian SSR and exclusion of this province by Moscow from the subordination of Azerbaijan by the Special Administration Committee and was obliged to take to important political actions.

Though the policy of occupation of our lands were decisively denounced at the meetings held in the republic the administration of Azerbaijan remained passive in its position. Just as the result of this in order to suppress the growing national movement the Soviet troops were thrown to Baku in January of 1990, thousands of Azerbaijanis were killed, invalidated, wounded, and subjected to other physical pressures. In February 1992 the Armenians massacred the population of the town of Khojali in an incomparable manner. This bloody tragedy reflected in our history as the genocide of Khojali ended with the murder and captivity of thousands of Azerbaijanis and the complete destruction of the town.

As a result of the adventurist actions which began in the Nagorny Karabakh by the nationalist, separatist Armenians, today over a million of our compatriots, have left their native homes and are forced to live in tents. 20 per cent of our territory has been occupied by the armed troops of Armenia, thousands of our citizens have become martyrs, injured and wounded.

All the tragedies of Azerbaijan in XIX – XX centuries were accompanied by the occupation of our territories and

form various stages of the policy of genocide thought and committed against the Azerbaijanis by the Armenians. Only once an attempt was maid to give a political appreciation to one of these actions, that is, to the massacre of March in 1918. As the successor of the people of the Republic of Azerbaijan, the present Republic of Azerbaijan thinks its duty as the verdict of history to give a political appreciation of the actions of genocide as a logical continuation of decisions adopted by the former but not implemented to the life to the end.

To commemorate all the tragedies of the genocide committee against the Azerbaijan people **I resolve:**

1. The 31 of March shall be announced as the Day of Genocide of Azerbaijanis.

2. The Parliament of the Republic of Azerbaijan shall be recommended to consider con-vening of a special session devoted to events connected with the genocide of Azerbaijanis.

Heydar ALIYEV
President of the Republic of Azerbaijan

The city of Baku, March 26, 1998.

THE STATEMENT OF THE MILLI MEJLIS OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN IN CONNECTION WITH THE DAY

OF GENOCIDE OF AZERBAIJANIS

The Milli Mejlis of the Republic of Azerbaijan notes the importance of the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan Heydar Aliyev as a first official document, which illuminates these dark pages of our history and thinks that on the eve of the 80 year anniversary of this crime committed against the Azerbaijanis the declaration of March 31 as the Day of Genocide of Azerbaijanis is an important political-legal and moral action aimed at giving an incentive to the revival of our national memory and exposure of the historical truth.

This important document for the first time names the mass genocide of Azerbaijanis, which was carried out with a particular brutality unknown in the human history after the forcible split of Azerbaijan, exposes the roots of the policy of ethnic hostilities pursued against the Azerbaijani population in the whole Transcaucasus by, the nationalist, chauvinist Armenian circles and the reactionary forces of super states who supported them, particulary in 1905-1907, 1918-1920. 1948-1953 and 1988-1993, gives the political appreciation of the reactionary activities of anti-Azerbaijani forces who chose the road of genocide against the Azerbaijanis, the native population of these territories, distruction of historical and cultural monuments, substitution

of the Azerbaijani geographical names by the Armenian ones in order to implement into life their illusion on "the Great Armenia".

After the Gulustan and Turkmenchay peace pacts which legalized the occupation of Azerbaijan by the tsarist Russia tens of thousands of Armenians were settled in Azerbaijan, and being of the same religion with Russians they were given great priviledges and rights in comparison with the local Azerbaijanis which soon led to ousting of the Azerbaijani population by the Russian-Armenian aliance. After the formation of the nationalist Armenian parties "Dashnak" and "Gnchak" and union of the fanatic Armenian masses around the chauvinistic ideas this process quickened more. In 1905, which coincided with the beginning of the First Russian Revolution, the organized armed Armenian forces became the first authors of a bloody crime like the terrible genocide on ethnic grounds in the Caucasus. In 1905-1907, they massacred the Azerbaijanis, put into fire towns and villages, murdered children, women and aged people with unseen brutality and cruelty in Baku, Tbilisi, Erevan, Nakhchivan, Ganja, Karabakh, Zangazur. Only in the provinces of Shusha, Jabrail, Javanshir and Zangazur 75 Azerbaijani villages were ruined and over 200 habitations in the provinces of Ganja and Erevan were distroyed. Survived from the brutality of Armenians tens of thousands of Azerbaijanis were obliged to leave their native lands and homes. This laid the foundations of humilating refugee tendencies, the age of which is already approaching a century.

The genocide against the Azerbaijanis widened its scales in 1918 when the central power in the tsarist Russia was in decay and the Russian empire lived in conditions of

anarchy. Only in March and April of 1918 over 50 thousand of Azerbaijanis were murdered ruthlessly in Baku, Shamakhi, Guba, Ivlugan, Lankaran, their houses were plundered and destroyed, tens of thousands of population were obliged to leave their homes and lands. Only in Baku about 30 thousand people were murdered with a particular ruthlessness, 58 villages of Shamaki were destroyed, about seven thousand people, including 1653 women and 965 children were killed, 122 Moslem villages were ruined in the province of Guba, over 150 villages in the Nagorny Karabakh, 115 villages in the province of Zangazur were savagely ruined, their inhabitants were slaughtered and shot irrespective of age and sex. 211 Azerbaijani villages in the province of Erevan, 92 villages in thc province of Kars were burned, destroyed and plundered. One of numerous appeals of the Azerbaijani population living in the province of Erevan says that within a very brief period of time 88 villages, 1920 houses were burned and destroyed in Erevan, a historically Azerbaijani town, and around it, 132 thousand people were murdered. As a result of brutalities committed by the punitive expedition of Armenians and the policy "Armenia without the Turkish" pursued by the Dashnak party the number of Azerbaijani population reduced from 375 thousand to 70 thousand between 1916-1922 in the province of Erevan. As it becomes evident, within a every brief time as a result of genocide and wide scale ethnic cleansing the Armenian nationalists reached their goal.

As the actions of genocide committed against the Azerbaijani population by the chauvinistic Armenian nationalists remained unpunished and these actions were not politically and legally estimated the Azerbaijani popu-

lation faced anti-humanistic policies in the period of the Soviet power not once. The fate of the Azerbaijani population living in the Armenian SSR is a striking proof of this well-thought disgraceful policy. As a result of ceaseless deportations, as well as the forcible deportations of 1948-1953 and 1988-1989 over half of a million Azerbaijanis were driven out from the Armenian SSR and their property was plundered.

The Armenian expansion which began in 1988, the ethinc cleansing and occupation war waged by Armenia in the Nagorny Karabakh increased the number of victims of the genocide of Azerbaijanis greatly. 20 percent of the Azerbaijan territory has been occupied, over 18 thousand Azerbaijanis killed, over 20 thousand wounded, over 50 thousand became invalids, over 4 thousand captivated and lost, taken hostages, over 4 thousand industrial and agricultural enterprises, 600 schools and kindergartens, 250 hospitals and medical institutions, 724 Azerbaijan towns, villages destroyed, burned and plundered. Khojali, a town in the Nagorny Karabakh, has been completely ruined, 613 of its inhabitants, including 63 small children, 100 women savagely murdered, 487 people have become invalids, 1275 people (old men, women and children) taken captives, humilated and insulted.

As a result of all this only in the XX century over two million of Azerbaijanis in some form have been subjected to the influence of the genocide policy of the chauvinist Armenian circles and their supporters. Probably there is no Azerbaijani family not damaged, harmed by the cruelty of the Armenian nationalists in some way.

In order to expose the truth and restore the historical justice, as well as to obstacle new actions of genocide against

the Azerbaijanis the Parliament of the Republic of Azerbaijan declares that the state of Azerbaijan which has chosen the road of democracy shall use all existing means and methods to inform the world public on the actions of genocide committed against the Azerbaijanis by the nationalism of Armenia and their anti-Azerbaijani supporters repeatedly in XIX-XX centuries.

Taking into account that the actions of genocide have remained unpunished and the world public lacks information, the Parliament of thc Republic of Azerbaijan appeals to the United Nations, Interparliamentory Union, OCSE, CIS, other international organizations and governments that:

1. to recognize the actions of genocide committed by the Armenian nationalists and their supporters against the Azerbaijanis in XIX-XX centuries;
2. to speed the completion of creation of effective international legal mechanisms in order to assist the punishment for the crimes of genocide in future;
3. to help the peaceful and just solution of the Armenian-Azerbaijan conflict in the frames of the Minsk group of OCSE in order to avoid new crimes of genocide against the Azerbajjanis.

(The Statement was adopted at the session of the Milli Mejlis of the Republic of Azerbaijan on March 31, 1998)

PROCEEDINGS OF THE SEMINAR - SYMPOSIUM DEVOTED TO THE GENOCIDE AGAINST AZERIS

MILLI MEJLIS OF THE AZERBAIJAN REPUBLIC MARCH 31, 1999

INTRODUCTORY SPEECH OF MR. MURTUZ ALESKEROV, CHAIRMAN OF THE MILLI MEJLIS OF THE AZERBAIJAN REPUBLIC

Dear Parliamentarians!

Dear guests!

Ladies and gentlemen!

Today in the hall of the National Assembly we hold a seminar-symposium devoted to the Day of Genocide of Azeris. The aim of this meeting is to increase an exchange of information devoted to genocide against Azeris and to compile the information for publication in the Azerbaijan language and then for translation into other foreign languages and for distribution throughout the world community.

On March 26 last year H. E. Mr. Heydar Aliyev, the President of Azerbaijan issued a Decree and proclaimed March 31 as the Day of Genocide against Azeris. This Decree and address to the people of Azerbaijan was delivered by H. E. Mr. H.Aliyev the President of Azerbaijan on March 31, as well as a plan of action devoted to the execution of the Decree. He defined responsibilities for continuation of this job. We must

inform the world community about the results of genocide carried out by Armenians on the territory of Azerbaijan over the last two centuries and present them with the historic facts. Last year on December 31 after Mr. President had signed the Decree, the Milli Mejlis held its special meeting devoted to the genocide against Azeris. This meeting was attended by members of the Sub-Committee on Human Rights of the Legal Affairs and Human Rights Committee of the Council of Europe - parliamentarians from Turkey, Switzerland, Belgium, Holland, Italy, Poland and other countries, as well as by a delegation from Kars region of Turkey.

On that occasion we made a especial appeal to the world parliaments and to the authoritative international organizations. We informed them on the continuous suffering of the people of Azerbaijan from the massacre of the Armenian aggressors and nationalists.

The implementation of the genocide continued within 200 years. A process of separation of Azerbaijan had begun after Gulustan Treaty of 1813 and Turkmanchay Treaty of 1828 and came into force at the beginning of last century. Hundreds and thousands of Armenians resettled in Azerbaijan. They settled in Nakhchivan, Iravan Province and Garabag. Thus, it was the beginning of the massacre of Azeris by Armenians who cherished the idea of a "Great Armenia". Having the assistance of greater states Armenian aggressors gradually removed Azeris from Iravan province. According to the official information about half million of Azeris lived in Iravan in 1916. Within a 5-6 year period the number of Azeris decreased to 70.000 persons. There was a forced mass migration of Azeris from these territories. Many people were brutally murdered. Later on a policy of genocide against Azeris was gradually implemented in 1905-1907, 1918-1920,1948-1953 and 1988 -1990.

I would like to turn your attention to the Baku massacre. During the events of March 1918 17.000 Azeris were mur-

dered in Baku within 3 days. More than 50.000 Azeris died in Baku and in other regions of Azerbaijan as a result of Armenian atrocities. Similar tragedies also happened in Guba, Khachmaz, Agsu, Shamakhi, Lankaran and Mughan. Unfortunately, we were blind to these atrocities and did not learn from this tragedy.

From 1948 to 1953 and from 1988 to 1989 more than a half million Azeris were forced to move or were deported. The hardest period was 1988. As a result of the pro-Armenian policy of M.S.Gorbachov a new stage of the occupation of our land began. This time a policy against Karabakh was pursued with the assistance of Russia and resulted in the Khojaly tragedy. In February 1992 this city of Azerbaijan with a population of 7.000 citizens was fully destroyed. Children, women, old-aged persons were injured, 1275 persons were captured and assaulted.

Our meeting today should become a basis for our future activities. We should try to inform the world about the crimes and atrocities committed by Armenian nationalists. We will publish proceedings of the seminar - symposium and send copies to the parliaments of the world and to the international organizations.

We have to take lessons from history. Future generations should also be informed about the genocide against Azeris over the last two centuries. Issued Decree of H. E. Mr. President of Azerbaijan, as well as his address to the people of Azerbaijan call on us to reveal the true roots of real genocide and confront them as opposed to the invented genocide against Armenians. We have to report the truth to the world community.

SPEECH OF MR. ATAKHAN PASHAYEV, HEAD OF THE STATE ARCHIVES AT THE CABINET OF MINISTERS OF THE AZERBAIJAN REPUBLIC

As far back as in the IV century Armenians lost their statehood. Within 1500 year period they tried to re-establish it. But all in vain. The true nature of Armenians was well known to Byzantines, that joined Byzantine Empire at times. If there were not settlement of Turks in Anadolu in the XI century Armenians would have a crash of their nation.It is interesting, that these facts were reflected in Armenian sources in detail, too. Same sources point out the contribution of Turk to the formation of Armenians as nation. After Turk"s coming to Anadolu Armenians had become free of military obligations. Armenians received rights to open their own schools, to establish churches and to use their own language. As Armenians were experienced in trade affairs they soon managed to be involve in commerce in Turkey, later on they managed to involve in economy, too. Soon, they displayed their malevolent character and opposed Turkey. They dreamt the creation of the "Great Armenia" on the territories of Osman Turkey. For this purpose they appealed to the European states at first. But it was in vain and then they addressed to Russia.

Armenians misused ingeniously of Tzar Peter"s I ideas of invasion to Southwards as well as his wishes to possess Southern Seas. It should be pointed out that Armenians contributed mostly to the coming of Russians to Caucasus. Armenians supported Russians by all means during Russian - Iranian and Russian - Turkish wars. Later on, as a compensation for that Armenians got from Russians everything they wanted. Armenians were empowered to be leaders in Turkish cities, regions and villages occupied by the army of the Tzar. Misusing given authorities to Armenians, they began to pursue a policy of genocide.

At the beginning of X I X century peace agreements were concluded between Russia and Turkey and Russia and Iran. Soon 86.000 ethnic Armenians from Turkey and 40.000 ethnic Armenians from Iran migrated to our territories — Western Azerbaijan presently named Armenia. A region was also conferred to Armenians who settled on the territories of Iravan, Nakhchivan and Karabakh Khanates. Later, several times Russian writer A. Griboyedov, who played a prominent role in the sphere of resettlement of Armenians in Caucasus mentioned Armenians as a treacherous nation. It seems that, Russians guessed the prime purpose of Armenians at first. That is why in 1846 while establishing a province governing method the Armenian region was abolished.

We could divide a policy of Armenians in Caucasus into two stages (lasting from beginning of X I X century till now): - from 20-30s to 80-90s strengthening of their positions on the territories of Azerbaijan; - beginning from 90s of the X I X century — claiming to the territories of Turkey and Azerbaijan.

Another issue is too very important. On Caucasus in 1887 Armenians created "Gnchak" Party and in 1890 "Dashnaktsutun" Party. From that time their territorial claims systematically increased. Armenians used every possible means to make true their idea of creation of the "Great Armenia" in the Eastern provinces of the Osman Empire and on Caucasus populated by Turks and Azeris.

In 1905-1906 they committed massacre in Baku. Later a Governor of Elizavetpol wrote in one of his letters that Armenians misused a chance and established borders on the territories of Azerbaijan where they lived together with Muslims. In some places they even exiled Muslims and populated their lands by Armenians migrated from Iran and Turkey. In 1906 a meeting of the Azeri and Armenian representatives was held. This meeting chaired by I. Vorontsov-Dashkov discussed issues of reconciliation. While opening

meeting I. Vorontsov-Dashkov proposed not to look for guilty parties. There is an interesting fact that in 1988 M.S.Gorbachov, ex-leader of the USSR said the same words while opening a meeting. The Armenians were always in guilty. But they had always been justified.

The World War I gave the best opportunities for Armenians to make their ideas true. A participation of Turkey in that War and the opening of Eastern front gave a chance to Armenians to do everything they wanted. Russian troops of Eastern front that consisted of many Armenian groupings and divisions battled against Turks. As a preventive and protective measures leadership of Osmanly government forced to move aggressive Armenians from front line of Eastern Anadolu to the other places of the Empire. Armenians presented those measures like a policy of genocide and launched an agitation campaign against Turks worldwide. That campaign is still in force.

A collapse of Tzarism in Russia and a victory of the October Revolution gave a new impulse to the idea of Armenians to establish their own state. Eastern front was full of Armenian soldiers after Russia had left the war. Even during the war Armenians stole a lot of ammunitions and guns and transmitted everything confidentially to the territories of Azerbaijan, concentrating it mainly in Karabakh and Shamakhy. S. Shaumyan was appointed by V. Lenin as a Commissioner for Caucasus. Thus, S.Shaumyan came in Tiflis and was forced to leave the city in the same day. Nevertheless, in Baku Shaumyan was welcomed and even elected a Chairman of the Council of People"s Representatives. Using his post Shaumyan did not permit to disarm Armenian dashnak groups coming back from front to Baku. It were the same Armenian groups which in March 1918 massacred Azeris. Shaumyan headed 6.000 soldiers and officers. Dashnaks headed 4.600 of them. It is necessary to point out that 70—80% of Soviet Army troops invaded in

Baku in January 1990 comprised Armenians. In 1918 Armenians saw a good possibility to occupy Baku. They began to look for suitable reasons to make their plans true. A long-lasting process of negotiations was held. Azeris did not want to be involved into a military conflict with Armenians.

Finally, Armenians found a reason using an accidental death of a son of Zeynalabdin Tagiyev. They ordered to disarm representatives of Muslim division coming back from mentioned funeral in Baku. Representatives of division did not want to be disarmed. It was a weighty reason for Armenians to began comprehensive massacre of Azeris in Baku. At the same time Armenians attacked Azeris in the Garabag region and other regions of Azerbaijan.

Our archives has "Events of March" book of Mammad Muradzade. During that period he was 17 or 18 years old. This book published in 1919 is very heart-touching. An author describes in an expressive way all scenes he witnessed. Armenians murdered his father and uncle at first. Then they killed his relatives. This young gentleman together with his two brothers could survive in a house of Jewish man. After conciliation on April 1 he began to look for his mother and reach Mayilov Theatre. Among persons leaving the Theatre author saw his mother. He followed her along a street full of Armenians. They were asking whether they became the possessors of Caucasus or not. It was not possible to suffer such insulting words of Armenians - the minority of the Baku population. In Baku Armenians created such conditions that did not give possibilities for some civilians to find out corpses of their relatives. A blood of innocent Azeris was like a puddle in the streets. In his book author blames ourselves, because Azeris themselves have always been trusting Armenians. It is a fact that Armenian killers were headed by Shaumyan. Along with accidents in Baku Armenians committed outrageous crimes in Shamakhy as

well. The greatest number of persons murdered by Armenians belongs to Shamakhy. Shamakhy city was completely destroyed. Its 86 villages out of 120 were completely destroyed too. Our archives has a documents prepared by Ad - hoc Research Commission. These documents indicate exact numbers of persons murdered in villages of Shamakhy. A number of civilians murdered in 53 villages is about 10.000. Exact number of those killed in Shamakhy was not defined. After 1920 different numbers are given in immigration literature. One source informs about 12.000 killed Azeris, another one about 17.000. There even were such families in Shamakhy that were completely murdered.

After Shamakhy Armenian gunmen moved towards Guba. S. Shaumyan had ordered to bolshevik Korganov and the last one sent 2000 armed Armenians headed by dashnak Amazaspan to Guba. They committed many crimes and killed thousands Azeris.

Later on, severe atrocities against Azeris were committed by Armenians in Zangazur and Karabakh. Before October - November 1918 Armenians killed 10.000 persons in Zangazur and destroyed many Azeri villages.

First Decree of newly established Azerbaijan People"s Power (Jumhuriyyat) was devoted to the creation of Ad - hoc Commission aimed at investigation of crimes committed against Azeris during the World War Ist. On August 31, 1918 such Commission was established. It began its activities headed by Alakbar bay Khasmatov. Later on the Commission sent to the delegation of Azerbaijan in Paris 95 photos and 6 volumes of investigation materials. Unfortunately, neither those materials nor photos survived. During its activities Ad-hoc Investigating Commission prepared 36 volumes (more than 3500 papers) of investigating materials. Majority of those materials are being kept in our archives.

After incidents in Guba, the head of the city met with A. Japaridze and S. Shaumyan. Giving the explanations he said

that Japaridze was informed in details of that incidents. He gave serious attention to mentioned issues. S. Shaumyan"s attitude was with mockery. He considered a death of 5-6 Muslims as a nothing serious.

Ad-hoc Commission on Investigation prepared papers necessary to institute criminal proceedings against Armenians guilty in different crimes against Azeris. But later on all investigations on national conflicts were over. It was done because of amnesty proclaimed by Jumhuriyyat Parliament with an aim of the de-facto recognition of Azerbaijan at the Paris Peace Conference in January 1920. A victory of the Soviet Power in Transcaucasia gave nice possibilities for Armenians to misappropriate territories of Azerbaijan.

In Soviet times Armenians had always been pursuing two purposes. The first one was to force Azeris to migrate from present Armenian territories. The second one was to increase their own land on the account of the territories of Azerbaijan. Both of their ideas were successful.

All our new troubles are caused by our short memory. Azeris forget very quickly their past tragedies. We completely forgot tragedy of March 1918 and other incidents. We should not delete from our memory occurred tragedies in order to prevent the future ones.

Corresponding Decrees of Mr. Heydar Aliyev, our President (from December 18, 1997 and from March 26, 1998) are of great importance. Those Decrees are our instructions. They embrace all spheres of necessary work to be done. I think that one of our main commitments is to inform the world community about tragedies of Azeris and to expose a real nature of Armenians.

SPEECH OF MR. ISMAIL VALIYEV, HEAD OF THE "AZERBAIJAN ENCYCLOPEDIA" PUBLISHING AND POLYGRAPHY COMPANY

Dear Mr. Chairman,

Dear participants,

Today is a day of mourning - the day of commemoration of the hardest tragedy in the history of the people of Azerbaijan.

I hope that this day will be commemorated not only at the Milli Mejlis, but annually and in all other organizations as well. It is of great importance to keep in hearts of our generations pages of our history.

The history of our nation was not indicated in literature in a right and true way. True indication of facts was not possible. Thus, the history of Azerbaijan was falsified. We do not have much documentation and informative fragments on bloody tragedies of our people in history books and other literature. Documents from archives are only available for researchers and scientists, public being unaware of these papers.

As a scientist and publisher I am not satisfied by the quality of book publishing. But this theme is not widely discussed. Books devoted to the mentioned theme are not translated into foreign languages and disseminated properly. A study of genocide is of great national and international importance. That is why it is vitally necessary for our policy. It is also important from historical, political, ideological and legal points of view.

The historical importance of the study of these issues consists of a full absence of any note about the genocide of our nation and its deportation in scientific and public litera-

ture. It was not in the interests of the Soviet ideology to reflect in historic documents this tragedy supported by Russia. Moreover, this action could be considered as a reveal of anti-human national policy. That is why causes of genocide, names of its organizers and doers were kept in confidence during a long period of time. It was done in order to make people forget its history.

This issue is of vital importance from political point of view. This case should be studied as a basis of aggressive policy aimed at the liquidation of Azerbaijan as an independent state, liquidation and deportation of its population and the misappropriation of its territories. Unfortunately, even today people has not much information about imperialistic policy aimed at cleansing of the whole Caucasus from Turks and Muslims. We have many detailed historic facts which prove aggressive policy of Russia and other imperialistic states aimed at the separation of Azerbaijan. Aggressive policy against our people should be revealed. True research and confirmation of facts should give us a possibility to inform the international legal organisations about this tragedy. Armenians, by increasing false agitation and by the international legal means try to occupy territories of Turkey and Azerbaijan. We should re-establish rights of our people by re-establishing a truth and right history. Unfortunately, there is no any international legal organization which touched a theme of genocide against Azeris and their deportation from the present Armenian territory.

We are also interested in ideological aspect of that issue. Ideological actuality to that matter is given by the fact of the Armenian policy of last years, including the address of Armenians to the world parliaments with request to recognize genocide against Armenians. Armenians do everything to justify the aggressive policy of their political institutions. They strengthen agitation on genocide against Armenians, publish false books and maps, shoot films. All these actions assist Armenians to conceal their crimes.

A system of contemporary ideology does not reflect in due way a fact of genocide against Azeris, deprivation of about 3 mln. of Azeris of their homes during the last 200 years, occupation of about 600 villages and districts, exile of Azeris in Soviet times, their repression and so on. History should not be indifferent to the fact of murder of civilians, destroyed properties, cultural and historic monuments and occupied villages. Those historical crimes are of the international importance. They should be appraised from historical, political and legal points of view. Institutions and experts on human rights should research legal sides of that issue and do their best to re-establish violated human rights.

Armenians use very skillfully Russian press for their aggressive policy against Azeris. Armenians make a good agitation aimed at informing of the world community about false facts of false Armenian genocide. Even today their agitation is going on. We have to response them timely and by true facts. Unfortunately, we did not pay due attention to the tragic issues of our people. That is why black pages of our history were kept in secret.

We are glad that for the first time since 1918 a fair political appraisal to those terrible tragedies was given in a Decree issued by Mr. Heydar Aliyev, our President. Now the obligation of all structures, agitation bodies and of our scientists is to hold a sustainable work. Unfortunately, the situation is not so good as we want. We face many difficulties

while publishing necessary materials and books devoted to the deportation and genocide against Azeris. Another difficulty is to disseminate published materials out of Baku. According to the Decree of our President we published a big book “Deportation” consisting of historic materials and documents. We worked hard to prepare that book. Nevertheless, we cannot send its copies to the famous libraries of the world or disseminate them in due way.

Today one of the most important directions of our policy is to give scientific appraisal to those tragedies and to present them as one of the main factors of the international policy of our republic. At present we do not have such an institution which is in position to give timely comments and response on the anti-Azerbaijan agitation in Armenian and Russian press.

We should prepare a historic chronicle of tragedies of the people of Azerbaijan lasting for 200 years. Necessary conditions should be created for our scientists in these regards. Many interesting materials, including articles, telegrams, military and secret reports and reports on visits are kept in the archives of Moscow, Saint-Petersburg, Tbilisi, Yerevan and European countries. We need funds in order to get those materials. A group of experts for that issue should be established. This group should study mentioned problems in continuous and systematic way. At present a second part of the “Deportation” is about to be published. The issue of genocide will comprehensively be reflected in that part too. We need much resources to prepare and publish it. Though government does not grant financial assistance to the “Azerbaijan Encyclopedia” Publishing and Polygraphy Company, we will nevertheless publish mentioned book.

The establishment of the scientific center for the mentioned issues is of great importance. Such kind of books are also issued in foreign countries. Thus, foreign books should be translated into Azerbaijan language and books into the Azerbaijani language should be translated into foreign ones. All of them should be duly distributed. Travelling exhibitions should be organised by our delegations in different countries. It will give us a possibilities to present the true historic facts related to the genocide. Such exhibitions should also be organised by our missions in foreign countries and by the international organisations. The information on tragedies of Azerbaijan should be disseminated through foreign media and press.

“Azerbaijan Encyclopedia” Company has prepared for publication a book (about 100 pages) devoted to the genocide and deportation. Milli Mejlis should assist us in order to speed up a publication of the mentioned book.

Actually, we need to strengthen ideological struggle against the agitation of our enemies. On the parliamentary level we should continuously try to include on the agenda of the international organisations the issue of protection of rights of Azeris which were subjected to long-lasting massacre, aggression, deportation and genocide on the presently Armenian territories. We should also define as one of the main aims of our state policy a possibility for Azeris to return back to their lands in accordance with the international legal norms. We should unite all our efforts and potencial where the fate of our people is concerned.

SPEECH BY MR. YAGUB MAHMUDOV, PROFESSOR, DEAN OF THE DEPARTMENT OF HISTORY AT BAKU STATE UNIVERSITY, HONOURED SCIENTIST, DOCTOR OF HISTORY

March 31 is one of the mourning days of our people, of the turkic world, of the Islamic world as a whole. The terrible genocide inflicted by Armenians against the Azerbaijani people, generally is an act of brutality that has no analogy in the history of the world. We have held lots of meetings concerning the genocide issues inflicted deliberately according to the premeditated plans of Dashnak-Bolshevics headed by S. Shaumyan in March, 1918. We have analysed the situation over and over and made an effort to reveal new facts related with genocide. We have also tried to bring to the mind of nowadays' generation the information we have collected about the most terrible tragedies which our people have been subject to by the Armenian butchers. However, to our great bitter regret each time our unconsciousness won us...

Today in this meeting I would like to repeat once again: Enemy has got one name - "mortal enemy"! This enemy has been waging war with us since Dada Gorgud. To be able to resist this enemy who is ready to strike a blow onto us whenever he has a chance, you should know his hidden circumstances. They are very organised enemy, dangerous enemy using all the opportunities. In order to conquer the primordial territories of Azerbaijan, Armenians have massacred our people deliberately, systematically using all remedies in a well sought manner. Finally, after they joined Bolshevics and took the power into their hands in Baku, in 1918 the Azerbaijani people faced the danger of destruction. They have been committed terrible crimes not only against our people, but also against the whole Turkic world in general.

At the end of the First World War one can remember the tragedies, massacres inflicted in the Eastern Anadoly by the Armenian gunmen units armed by the Russian Generals. And nowadays there have been cases revealed during the archaeological excavations made by the Turkish scientists when thousands of Turks, including children, women, old people were put into pits and buried alive. To our fortunate, the information about the results of the excavation is being spread by the scientists of the fraternal country all over the world, and they have been proving the genocide facts, brutalities through documents and facts! However, have the anticipated results been achieved? Unfortunately not yet! What is the reason then? First of all, the reason is the hostile propaganda of Armenians is very strong, and they themselves are very organised, self-disciplined. Armenian rich people, Armenian lobby abroad is extremely active and work together. They take an active part in the presidential elections of other foreign states, skilfully suborn parliament members, state figures. It is a real fact that the Russian military structures are also in the hands of Armenians. Regularly they raise issues in France against us, against Turks.

We should take into account that, our enemy is experienced and able to take the lead over the time. In III-IV centuries while the Hun tribes march onto Europe across the North of the Caucasus, Armenian priests also went there - to the military camps of the Huns to spread Gregorian denomination with a view of conquering all the territories of Azerbaijan by support of Huns and Gregorian denomination. Afterwards on the eve of the wars waged by Arab caliphate in the Caucasus, Armenians sent their messengers to Baghdad to agree with caliphate to disseminate Islam in the plain areas, but Gregorian denomination in the mountainous places. By these means they gradually reached their policy of Armenian and Gregorian denomination.

In order to strike a blow to the Ottoman Empire, that was a very strong state of that time, Armenians received the support of the Governors of Azerbaijan, and this way they were sent as messengers to the countries of Europe. Having found an access to the palaces of Ackgoyunlular, Garagoyunlular, Safavilar Armenians could cause a conflict among Turkic states, they helped the Christian countries to fortify their position in Azerbaijan. So Armenians created a favourable conditions for themselves, took care of a safe future in the region.

During the Russian occupations Armenians who used to serve the Christian countries inside the Islamic world turned their face to the North. This time they betrayed their neighbours to new sirs. While you study the period of wars of aggression waged by Russia in the Caucasus you get the clear picture of the Armenian betrayal, and understand how dangerous it was, these facts really terrify you. Imagine that, the Russian troops used, in the first place, Armenian generals such as Madatov during their military campaign in order to massacre us more severely. Armenians were brought to Azerbaijan from everywhere. Even when it was impossible to bring Armenians to the territory of Azerbaijan from outside they brought together Albans diverted to Gregorian denomination in the territory of Karabakh and Iravan, and thus they were preparing foundation to set up an Armenian state in the Southern Caucasus.

It would be worth dwelling on this fact that, bloody General Sisianov, one of the butchers of our people had to come to our country via the North-West to conquer Azerbaijan. The nearest way to Baku was via Balakan-Zagatala. However, Armenians wrote a letter to Sisianov from Ganja urging him to attack in the direction of Ganja.

They were asking Sisianov and making him sure that, they would bloc the troops of Javad Khan. Indeed, during Ganja operation Armenians gave Russians intelligence information about Ganja, poisoned the wheat of people and water as well, also stroke a blow to Javad khan. That is to say, these problems are not the problems of one or two days. Historically Armenians have searched a very strong support for themselves against us, and they have been supported by very strong forces and today there are such forces behind them.

And how was the Armenian state established in the Southern Caucasus? In order to occupy the Southern Caucasus well considered aggressive policy was conducted against Turkey and Iran since the times of Peter the First. With a view of weakening the position of Turkey in the Caucasus there were plans prepared with participation of Armenians on partial deportation of Turkic-muslim population. In carrying out these plans Armenians all the time supported Russia. Instead the Bolsheviks established pseudonym Armenian state in the Caucasus and initiated the beginning of today's painful problems. The tragedies inflicted on Azerbaijani people in XIX-XX centuries - massacres, exiles including March massacres of 1918, tragedy on the 20th of January in 1990, the Khojali genocide of 1992, the seizure of 20% of the Azerbaijani territories- all are the parts of the fatal chain. During all these massacres, tragedies the Tsar butchers, Russian military staff have been supporting Armenians. The goal being pursued has been one - to strengthen the stronghold of Russia in the Caucasus with the help of Armenians, to prevent the establishment of the Independent Azerbaijan, its development. It is a bitter, but real truth. And this truth repeatedly occurred in all periods of our history!

So, in this meeting where we memorise the memory of our martyrs perished in March 1918, as well as of all our heroes who gave their lives in defending our motherland from the Armenian butchers I want to repeat again: The enemy is very strong and insidious, crafty. In order to stop them, in the first place, we should declare a war against philosophy of unconsciousness, ideology of obliviosness inside Azerbaijan, we should consolidate our solidarity! Otherwise the posterity will not forgive us. Our struggle should be a large-scaled struggle. It would be naivete to put this matter only in the hands of historians...

It must be confessed that, a lot has been done recently and we have been continuing this process. These matters should be done intensively and the archive materials should be published and made known to public. To day we should awaken our people and bring to his mind the fact that, a poisoned sward is still hung above us, the warlike generals, proemperic powers of Russia are giving strength to that sward today as well. Today there are such forces in America, France that also with a great pleasure give any kind of support to Armenian aggressors. Therefore we should also improve our self-discipline before the enemy who has organised, strong defenders, patrons. Not only the science of history, but also mass media, our art, literature should pay a special attention to this field. Our lawyers can join this work as well.

As Mr. Murtuz Aleskerov, the Speaker of the Azerbaijani Milli Mejlis correctly stressed that during the Second World War fascism used the most brutal remedies in the history of the World against human beings! It is true. However, it is also undeniable truth that, compare to the fascism, the most brutal and outrageous remedies against human beings contradicting the legal norms were used against our people by the Armenians during the genocide of 1918. One should dwell on these facts and shed light on these.

Our religion has never been against the monotheist religions, holly books! During the times when Islam was spread our Prophet also advised us not to bother, not to treat badly those who practise monotheist religion. And therefore nobody treated Armenians badly! However, Armenians set fire out of the Islam's holly book, Guran in Guba, Shaki, and other places of Azerbaijan, burnt our religious figures in this fire. There were cases when babies in the womb of the pregnant ladies were stubbed, kettles were tied to the back of people, or hospitals were burnt together with patients in it near the gates of Ichary Shahar (Old city)! They massacred all male Azerbaijanians including children! No one has seen this kind of outrageous brutalities against human beings in the history including those during the Second World War!! Nevertheless these facts with the consultation of lawyers should be published as a book in different languages and spread all over the world.

This is the goal, the methods, the consequences of the policy of genocide being pursued by Armenians. Why did we forget all these 3-4 years later? Just because our ideology was based on false ideas during the Soviet times, there was a gap and a special purpose in this ideology, and today there is still a gap. Why do Armenians make up a false genocide legend in accusation of Turks, and spread it all over the world, but we don't put a monument to the Azeri people in commemoration of the genocide facts? Why should our children, teenagers, youth not be aware of the brutal massacre facts against our people in the cities, districts, villages? Why should this information not be published in books? Why

should there not be a memorial about the genocide facts in Baku where more than 10 thousand of our martyrs have been buried, why should there not be made memorial plaques, memorial boards and books in our cities, villages, cemeteries dedicated to the consequences ?! Or in the territory of nowadays Armenia all the Turkic toponymic names have been changed. Why should these changed names not be encrusted as an epitaph in the most well-known places of Azerbaijan? Why should these not be written in the textbooks? That is to say, this work should be carried out thoroughly. Therefore I greet our today's meeting and expect a lot from this meeting.

The decree dated from March 26, 1998 signed by the Rt. Hon. President of the Republic of Azerbaijan, as well as the decrees issued on the 1300th year of Dada Gorgud and on the 75th anniversary of state status granted to Nakhchivan have a great importance with a view of developing our national ideology, strengthening our statehood. All these decrees challenge us to a real struggle. If we don't say good-bye to the unconsciousness, forgetfulness and start a real struggle, express our views on a world scale, get united and become organised, then our tragedies will reiterate! If we don't stand firmly and make concrete steps and if we don't spread the inhuman treatment of Armenian nationalists all over the world, it is inevitable that we can face new series of national tragedies.

SPEECH OF MR. VAGIF ARZUMANLI, PROFESSOR, DOCTOR OF PHILOLOGY, DIRECTOR OF THE INSTITUTE FOR THE NATIONAL RELATIONS OF THE ACADEMY OF SCIENCES OF THE AZERBAIJAN REPUBLIC

There are many fated problems in the history of our nation. It is remarkable that since gaining the independence the serious attention is given to such problems. The subject of the today"s agenda is related to the historical events that are less learned and less paid attention in the 70-80-s. I propose to consider the slaughter of March 1918 under two edges. The first, the event of 1918 should be studied in the complex shape. No any doubt, that the number of the murdered Azeris is indicated either 10,000 or 12,000 or 17,000 or 15,000. Probably, these facts ought to be verified. May be, even more Azeris are killed and more dangerous and tragedic events are happened. These all facts has to be studied as a whole. The second, let not object, that we have approached to such problems very abstactively. We must investigate consequently the happened and still on going forms of the deportation and genocide against our nation by activating our works in this direction.

In 1998, Mr. Heydar Aliyev, President of the Azerbaijan Republic, has signed two important Decrees regarding to the genocide against Azeris: "On the Deportation of the People of Azerbaijan from its Historic-Ethnic Lands from the Territory of the of the Armenian SSR in 1948-1953" and "On Genocide Against Azeris". Each of the said Decrees plays a very vital role relating to the historical and political estimation of the tragedy of the Azeri nation in the recent two and

three centuries by informing the world basing on objective and scientific sounds of the historical truth.

The genocide and deportation policy against Azeris still continues at the Nagorny Karabakh at the end of XX century. Although this genocide policy against our nation has shown its dramatic dynamics in the recent millennium, its rootes has come from the long historical time. The tragedies occured with Azeris are much in-depth. More that three hundred years this policy is conducted in the different style, but served for only one goal. The genocide policy in Caucasus is mostly connected with the following factors:

*the Russian occupation of the Nothern lands of Azerbaijan (Darband, Guba, Baku, etc.);

*the strengthening of the control over the Caspian Sea by Russians;

*the occupation of the Caucasus by the Russian Empire;

*the immigration of Armenians from Iran and Turkey to the territory of Azerbaijan;

*the immigration of definite part of population from the Russia and the Ukraine to the territory of Azerbaijan;

*the support of Armenians by the Russian Empire in order to find its ally in the Caucasus;

*the influence of Russia and other countries on the geographical and political spheres in the neighboring Caucasian countries;

*the intensification of the Russian struggle with the large states in order to increase its role within the region.

The attack and conquer of the Russian Army from the Nothern direction are always resulted in large losses and ruines of Azerbaijan people. Yet in 1668, during the attack of the Don Kossack, Stepan Razin, to Azerbaijan, his ataman, Sergey Krivoy with its 2,000 troop has initially hostaged and murdered the major local population of

Derbend and Baku. In general, Stepan Razin has mentioned to his ataman the following fact regarding to the tragedies in Baku and other settlement in the course of the battle of his total 6,000 troops:

"You are the criminal... You killed the entire population of the Caspian Seashore, several cities have been destroyed. You caused the slaughter between two kingdoms".

In reading the book "History of Azerbaijan" (Baku, 1994): " From the mid of the XVI century, the Volga-Caspian route, including the trade inland route through Azerbaijan, plays very important international significance". Some European countries are intended to use this route asking Russia to help them. Because, at the end of XVII centure, the Russian merchants possessed the mentioned route. The Russian State tried to be only one intermediary between the Sefevis (Azerbaijan king dinasty) and the Western Europe. This attempt was succeeded in 1667. For the purposes to transport the "Gizilbash" brand raw silk from the Astrakhan to Moscow, then the Central and Western Europe, Russia has signed the agreement with the Armenian Company situated in the New Julfa town. Russians have got the right on the custom free trade in the time of the Sefevis. By the king's order, all local govermers should have assisted to the Russian merchants and traders.

In 1707—1709-s Russian Ambassador in Iran, Iranian Armenian, Israil Ori and his escort Archimandrite Minas Vardapet have built the bridge in Niyazbad village within the area of the Guba Khan by sealing the Russian Herb.Armeians tried to use all possibilities for their benefits. If the small ranking Armenian I was included to any Russian delegation, the Armenians of the foreign country have intended to use him as a lobbier for their interests in Russia. In this respect there are hundreds of such historical facts and events existed

since XVI century till now.During all periods Armenians used all means to form their own state. By using different ways they managed to appoint their representatives to different government structures of Turkey, Russia, Iran, Soviet Union, even Azerbaijan, especially in the military field. Either in the past and as well in the presnt. In 1721 after gaining the victory over the Sweeden, Peter the First has sent his army and 274 ships to Derbend — on shore and see routes. On July 15, 1722 being in Astrakhan, Peter the First has published his “Manifest”. This Manifest written in Azeri has beared the special goal. About 200 years ago, Peter the First has issued the Decree on the migration of some part of the Armenian population to the territories of the Darband and Guba Khanates. This decree is titled by follows:”Rights of Darband and Mushkur Armenians for free and unimpeded movement”. It is strange, but the Armenians have always been specially privileged by Iran and Russia. Let me draw your attention to some Decrees. In 1605 Abbas the First has issued the Decree on the allocation of special areas for the compact living of Armenians. In 1707 targeted to special demarche of Russa to Caucasus, the delegation consisting of 50 members headed by Israil Ori (he was awarded the colonel title in Russia) has arrived there.Based on the agreement signed on September 12, 1723 the Russian Tzar, Peter the First has issued the Decree on the Grant of Some Areas Within Baku, Guba and Derbend to Migrate Armenians. On 22 February, 1726 Ekaterine the Second has issued the Decree on the Special Attitude, Respect and Support to Armenians. On April 17, 1728 the Russian Cabinet of Ministers has approved the Statute “On the Recruit of the Armenian and Georgian Special Cadet Corpus’.

On October 1, 1797 in accordance with the Russian Tzar Decree, 2,000 Iranian Armenians have got the studentship

in Russia. On 3rd June 1799 the Russian Empirator Pavel the First has assigned to Tzar of Kartli-Kalhetia to assist in the location of Armenians within Gazakh region of Azerbaijan. It is very strange, but possible to notice that either during the wars betwen the Osmanlys and the Sefevis or during the wars between Russia and Iran and Russia and Turkey, all battles were proceeded to the benefits of Armenians by signing the relative decisions and agreements.Then, these factors were stimulated to the widen migration and special conccessions of Armenians in Turkey, Iran and Russia. The migration of Armenians to the Caucasus especially to Azerbaijan, is resulted in large problems of the local population. They made crimes against of local Azeris since their arrival there.In 1519 since the first immigration of the Iranian Armenians to the area of Irevan, the Duke of the Revan has sent the letter to Tebriz saying that such immigration and further settlement have led to the tension among local people. He predicted everything correctly. On the 10th of February 1828 in Tukmenchay village on the mid of Tebriz—Tehran Road the agreement was signed between Russia and Iran. On March 20, the Russian Tzar Nikolay the First has approved this agreement and next day formed “administrative Armenian province” instead of Iravan and Nakhichevan Khanates. According to the Article 15, the Turkmenchay agreement provides the free migration of Armenians from Iran to Russia. All conditions were created in the favour of Armenian families to migrate to Azerbaijan. As a bright example we can give ”The Remarks on the Migration of Armenians From Iran to Our Provinces” written by the famous Russian play writer, being that time the Russian Envoy in Iran, A. S. Griboyedov: “the settlement of Armenians on the territories of Muslims would have endanger us if the conccessions and priveleges are given to

them. Though Azeris are victims they could be turned to refugees as well". A. S. Griboyedov could predict the negative impacts of such policy.

In 1828—1829-s after the war between Russia and the Osman Empires, Armenians had migrated from Turkey to the historical lands of Azerbaijan. Even in 1829 Russia set up a special committee aimed at the development of its general rules comprising of 12 Articles.

I would like to remind the fact that during recent three hundred years, the basic inintiators of the genocide policy against Azeris were Armenians and their lobbiers — dashnaks abroad. As a result of this process in 1905—1906-s the slaughter is started in Baku and futher went to the Western, Sourthern, Northern and Eastern Azerbaijan.

Just as the continuation of that process, in 1988-1990-s in Armenia for the purposes to achieve the idea of "Armenia without the Turks", the genocide of the local Azeri population was started. During all times we could observe mass slaughter of Azeris following to the previous deportation. Then a genocide occured. It seriously contributed to the tragedies of 1906, 1917-1918, 1988-1990.

It is true that not only Armenians but also her supporters are responsible for the genocide against Azeris. The history should present good lesson for everyone. If any nation wants to achieve its dreams and challenges, that nation should have to take practical lesson from its historical background.

SPEECH OF MR. SHAMIL GURBANOV, PROFESSOR, DOCTOR OF PHILOLOGY, MEMBER OF THE MILLI MEJLIS OF THE AZERBAIJAN REPUBLIC

Acts of terrorism of Armenians began from 1896. That year they exploded a post office in Istanbul and caused the death of a number of innocent citizens. This act of terrorism caused hatred in the world community towards Armenian. But the feeling of hatred was not forever. On the contrary, later, that act of terrorism was justified by presenting Armenian people as poor and pitiful. Armenians liked that. In 1905-1907, 1918-1920, 1937, 1948-52 and 1988 they committed acts of terrorism against our nation. During the century we became victims of several open and confident acts of terrorism and exiles. Moreover, I can mention World Wars I and II. During those years Azeris suffered much from the atrocities of the Armenians. But we kept silent every time. We were forced to forget and we forgot everything.

Many thanks to Mr. Heydar Aliyev, the President of the Azerbaijan Republic. He re-established the memory of our people in respect of the acts of terrorism and repressions. He created possibilities to study a true history.

Armenians indicate false facts of history in their schoolbooks. They do everything to cherish in the memory of future generation, false facts of history. While dying, Daronyan, famous Armenian writer addressed his people with the words, "Armenian if you saw and did not kill a poisoned snake you could be forgiven, but if you saw and did not kill a Turk you would not be forgiven by any Armenian".

These words indicates a wish of our thankless neighbours. We visited the grave of M. A. Rasulzada at the oldest Ankara cemetery. Near, that grave we saw graves of Turkish diplomats killed at their jobs by Armenian terrorists.

39 Turkish diplomats were killed in different countries from January 27, 1973 to November 19, 1988. Their corpses were delivered to Turkey and they were buried in that cemetery. " Here are the graves of those killed by terrorists at their job places" — these are records written on their memorial monuments.

I asked Turkish men, as if unaware, whether they knew by which terrorists this was done. "Of course Armenians,"- Yahya Dashdalan answered.

Well, we can not ask that gentleman to accompany every visitor of this cemetery. We can no ask him to announce to everybody what was done by Armenians. The Turks wrote names of those killed and their dates of death on the memorials. Why not inform everybody about the guilty parties.

While speaking about our enemies, it is necessary to point out that they teach their babies from their cradles that the Turks are the most severe enemy of Armenian.

One of the Turkish gentlemen half in a joke but half in a serious way said that by mentioning names of Armenians in the records on memorials of victims would insult the spirits of those victims.

Another gentleman supported my idea and said: "We had to indicate names of the guilty parties not only on the grave memorials. We should also indicate them in school-books so that our young generations are informed of enemies we met while defending our origin, nation and motherland."

A lot of people in our country think the same way. On February 28, 1906 at the meeting held in Tiflis near the

Caucasian official Ahmad bay Agayev revealed and condemned the indifferent attitude of authorities towards the action of the "Dashnak" Party. He said: " Thus, there had been a 15 year old armed party. Nobody even in the government tried to prevent their atrocities. This party was even supported. So, we ourselves had to prevent these atrocities."

As a way of struggle Ahmad bay considered a suppression of terrorism. Thus, he decided to create "Difai" Party. Ganja was chosen as a motherland for this party. On the back way from Tiflis he stopped in Ganja. There he met with a progressive youth and intellectuals. He delivered a speech in a Mosque full of people. "Dear people of Ganja! We were impressed by last clash between Turks and Armenians. Neither Muslim religion nor humanity can accept such atrocities... Even wild animals did not allow themselves actions which were done by Armenians. There was no similar case in the history".

That evening Ahad bay and some intellectuals of Ganja (Alakbar Rafibayli, Alakbar and Alaskar Khasmammadov brothers, doctor Hasan Agayev and Nasib bay Usubbayov held a meeting. They came to a unanimous conclusion that "people had to be mobilized." They did so and created "Difai".

In our 70 years of history and political resources "Difai" was considered as a party with an aim "to cause clashes between nations."

"Difai" increased very quickly. Several days later it was not possible to prevent the dissemination of proclamations calling on revenge. One of those proclamations ran: "The purpose of our party is to establish unity and sincere fraternity among the Caucasian parties. But if "Dashnak" Party

continue its aggressive attacks on Muslims they will meet with severe response."

Immediately after Armenians felt in panicked and had to conclude a peace agreement. That peace lasted just 10 years. In 1918 Armenians got another beneficial situation.

I would like to describe one of the scenes of 1906. It is from the memories of Omar Faig. I read a fragment of Omar Faig in Tiflis while preparing it for publication. I memorized this scene in my heart forever. Omar Faig wrote: "While passing across Vorontsov Bridge Turkish porters were thrown into river". Thrown into a water the drowning Turkish porters tried to do their best to survive. They were about to reach a shore but faced gun fire. Porters disappeared. Then the surface of the water was full of blood and corpses. It was the worst picture I had ever seen".

Such terrible scenes could be observed in almost all big Caucasian cities. Even women, children and old-aged people were not spared. In comparison with 1918 a tragedy of 1906 was not so terrible. A number of killed or brutally injured Azeris was much more increased in 1918. The situation was very difficult and the Azeris did not have guns. Well armed Armenian soldiers who came back from the Iranian front were concentrated in Baku. Leaders of those soldiers were Armenians. On March 30 the Defence Committee was established with the aim to coordinate the battle. A Committee headed by S. Shaumyan included Japaridze, Korganov, Saakyan, Yolchiyan and others. Baku was devastated within 3 days. This is a fragment from the memories of N. Narimanov: " Even if a Muslim was a bolshevik he was not spared. Dashnaks said that they did not recognise any difference whether a person was a bolshevik or not. If a person is a Muslim he should be killed. They

killed everyone they wanted, destroyed and ruined every house they did not like. Using a cover of bolshevism Dashnaks were very brutal against Azeris - both women and men".

12.000 of Azeri civilian were murdered in Baku, 7.000 in Shamakhi and the same number in Guba and other cities. Atrocities by Armenians were described by witnesses: insulted corpses of 57 Muslim women were found with their ears and noses, sex prgans cut off, stomach tore off. During their massacres Armenians entered a house of 80 year old Haji Amir Aliyev and killed his old spouses (60 and 70 years old). They also cut into pieces a 3 year old baby and nailed a 25 year old woman to a wall.

In this book " History of Azerbaijan Struggle for Independence" Huseyn Baygara wrote: " The massacre of Azeri Turks began in Baku on March 30, 31 and on April 1 disseminated around Shamakhi, Kurdamir, Salyan, Guba and Lankaran. Their next point of aggression was Ganja. They colluded with Armenians from Karabakh, joined forces and moved towards Ganja".

Cruelty and brutality of our enemies do not meet the norms of morality and humanity. We should not forget families burnt alive in Gazakh, burnt planes and helicopters in the sky of Garabag, our murdered brothers and sisters, fathers and mothers, our countrymen murdered in Khojaly and many others. These memories should always cause our hatred toward enemies.

Our enemies will not be able to escape our revenge for that genocide. We should have revenge for each burnt village, each destroyed city and each murdered baby. We should try to do our best in this way.

SPEECH BY MR. VILAYAT GULIYEV, PROFESSOR, MEMBER OF THE MILLI MEJLIS OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN, THE DOCTOR OF PHILOLOGY

Azerbaijanians are one of the peoples who were repeatedly subjected to mass genocide inflicted on the ethnic ground during the XX century. Armenian nationalists committed this crime with the intention to establish their state on the lands of Azerbaijan, particularly in Nagorny Karabakh, Baku, Ganja where they were settled by the support of the Russian Empire since the beginning of the last century.

After a long period of silence a lot has been done to study the outcomes of the terrible genocide against our countrymen and to make it known to public. The decrees signed by Mr. Heydar Aliyev, the President of the Republic of Azerbaijan in March last and this year provides a broad opportunity to display the real historical facts of the genocide crimes and to bring those to the court of honour who committed it. The meeting of the Milli Majlis held last year on March 31 dedicated to the genocide fact of Azerbaijanians was the first legislative initiative in this direction to give a legal assessment to the crimes committed against our people. It is worth saying that the parliament continues its activity in this direction though sometimes spontaneously.

The Armenian — Azerbaijani conflict broken out after 1905 and the crimes committed by the former on the ethnic issues have been a focus point in the number of scientific-publicistic works, historical documents published recently. It is true that, the year of 1905 became the starting point of the conflict, an intrigue between these two peoples. The intrigue was also caused by the Armenians with the help of the Empire in 1905 as it was in the further conflicts.

The genocide policy, aggression and intrigue against the Azerbaijani people were conducted by different ways by Armenians during the XX century. The mass destruction of people, devastation of cities and villages, annihilation of the monuments resulted in destruction of our young generation caused the undeclared war against Azerbaijan since 1988.

Despite the bitter consequences of this policy, the territorial claims of Armenians against Azerbaijani and Georgian people which emerged as a fact at the beginning of the XX century, the Armenian separatism itself in the Caucasian region goes back to the early XIX — the time when Armenians moved to the nowadays lands of Azerbaijan with an aim to be protected by the Russian Tsar. Some Russian civil servants who were still supporting unbiased attitude also realised the bitterness of the trouble caused by those Armenians to the local people, in particular to the Muslim Azerbaijanians.

One of them I. Shopen, ethnographer and historian wrote in 1852: "The Tatarians (Azerbaijanian — Vilayat Guliyev) have much more good features of character and possibly they are more tended to be mixed with the Russians provided that Armenians don't act as a mediator between these people sympathizing each other. They benefit from it. They get money for their deceitful patronage over one of the sides (Azerbaijanians — V. G.), but from the other (the Russian authorities — V. G.) they receive reward and gift. And at any case they don't loose anything. Because there is no case of bloodshed among Armenians at the occurring conflicts". A half century later we read from the works by V. Velichko, another honest Russian official, that the crafty Armenian policy having been conducted against Azerbaijanians through the decades was not changed at all. On the contrary, having earned the confidence of the Empire by different means they became a real evil for the local people of the Caucasus. V. Velichco wrote:

"The Muslims who were the settlers of the occupied districts are asking with biting irony: "And where are the Russians? Whom they have seized these territories for? In any case it seems that they have not seized for themselves. Before we had brave Russian soldiers. And now we see only weak Russian officials following their mercenary needs. In reality many of them are not of Russian origins. Neither your merchants nor your peasants have come. Everywhere we see Armenians — our former servants. We have nothing to say to you. Would it worth waging a war to give the power to such bad people?"

Thus, in the beginning of the XIX century the collapse of the independent Azerbaijani khanates and seizure of their territories by Russia indeed was in favour of Armenians rather than Russians. Naturally, Tsar Russia's traditional Christian solidarity and defensive policy in securing Armenians against the Muslims played a great role in the economic development of the Armenians for a short time and in the promotion of Armenians to the high posts.

By resettling Armenians in Azerbaijan, the Armenian oppression has been continuing for 200 years. This oppression continued during the XIX century in its economic, administrative, cultural and moral forms. Since the 40s of the last century we see the objections against the Armenian oppression in the Azerbaijani literature, especially in the works by M. F. Akhundov and Gasim bay Zakir who were closer to people.

In the last century the Armenian oppression mainly dominating in the field of management and other areas of the economy entered its sharper, more piercing stage as the capitalistic relations established in Azerbaijan. After the defeat of the Armenian movement in Turkey, its center shifted to the Caucasus and as a result the Armenian factor was strengthened more in the region and which it caused a wide range of battles, conflicts.

Armenians were prepared to these battles and conflicts through the decades. Until the genocide crimes which really took place in the year of 1905 when the Tsar Government's position weakened, Armenians ousted Azeris by all means from the state bodies and various fields of the economy, made all kinds of obstacles against Azeris on their way to develop their cultural and social areas, establish their national media, educational network.

The impassable obstacles put by Armenians to several fields of the social life in Azerbaijan, especially to the national media were very severe. The Armenian ideologists carried out a consecutive and insisting struggle to deprive the Azeri people of mass media as a powerful mean, because they understood that it can be used to influence people, to unite them around a leader or an idea.

In 1850 by the order of the Russian Tsar, Caucasian Censorship Committee was set up to control the publishing works in the region. Since its inception up to the first Russian Revolution - for over a half century Azerbaijani media and generally all the publications in Azeri were censored by Armenian officials. A number of documents kept in the archives of Baku and Tbilisi create a clear picture of the torture caused by Armenians like Arzanov, Kaytmazov, Malik-Mehrabov, Kishmishev, Garakhanov, the censors for the local and Eastern languages, to our intelligentsia who tried to help the Azerbaijani media and its people.

The publication of "Akinchi", the first Azerbaijani newspaper was delayed for over two years just because of the censorship. H. Zardabi came up with an initiative to publish a newspaper in 1873, but only in 1875 the first edition of this newspaper came out. The reason of this delay was that, Malik-Mehrabov, the censor of the Caucasian Censorship Committee on the local and the Eastern languages demanded to bring each edition of the newspaper to Tbilisi to be censored. H. Zardabi assessed this case as an indirect refusal to

permit its publication. Indeed, due to the transportation and communication facilities of that time, the newspapers issued in Baku were taken to Tbilisi to be censored and therefore it turned out to be a complicated and pending process. Finally, after a two year correspondence by the instigation of Staroselsky, the governor of Baku sympathized Zardabi, that is why the latter was allowed to publish the newspaper in Baku under the censorship of baron de Manfor, the chief of the office of the governor.

However, the wicked Armenian officials did not forget this "arbitrariness" and played their black and dirty role in the fate of Azerbaijan as they had an opportunity. In 1877 during the war between Russia and Turkey the newspaper was closed down due to the information provided by Minasov, the Armenian type-setter of the Publishing House of the Province of Baku. Minasov blamed the newspaper of "Akinchi" for its interference in the political process, of distrustfulness in the Russian State and of pursuance of proturkic policy. Malik Mehrabov, the censor who was in a good position in the Caucasian Censorship Committee was satisfied with the activity of his countryman.

"Ziya" and "Ziyayi - Gafgaziya" newspapers that came out from time to time and without clear ideological-political trend did not bother Malik-Mehrabov so seriously. However, whenever "Ziyayi - Gafgaziya" did episodic interference in the political issues, it was immediately closed down by the report by Malik-Mehrabov, the censor. The Armenian official assessed the article published in the newspaper highlighting the "Appeal of Arabi Pasha to Muslims" as a challenge that damaging the interests of Russia, disseminating panturkism and panislamism. In his memoirs Jalil Mammadguluzade who also witnessed this process was writing about the crafty policy being conducted against the Azerbaijani media and its intelligentsia in a whole and saying that the Armenian censors were trying to draw the attention of the Russian Government

to the fact that as if all the journalists and writers were "panislamists" and the Turk journalists wanted to bring all the people in the Caucasus under the green flag of Islam.

On the basis of the information given by censor Malik-Mehrabov on October 4, 1891, the magazine "Kashkul", was closed down as if it mocked at the Christianity and the Christian moral. So within 12 years until 1903 the Armenian officials could breathe freely who made a decisions concerning the Azerbaijani media. Some educated people — N. Narimanov, M. Shakhtakhtinski, S. M. Ganizade, A. Agaoglu and others addressed the Censorship Committee to publish a newspaper in their mother tongue were severely resisted by these officials and therefore they could not realise their intentions.

Since 1906 the well-known educated person — Mirza Sharif Mirzayev (1861-1937) who worked as a censor for the Azerbaijani media frankly wrote that "the Caucasian Censorship Committee was the inquisitor of Turkic media, at the same time the committee was considered to be a saint, holly temple where the Caucasian Turks thought to be "politically distrustful" were not allowed to enter. In his work named "From the history of the turkic media in the Caucasus" which is still preserved in the Institute of manuscripts of the Academy of Sciences of Azerbaijan, but not have been published up to now, stated that, while I got to know with the arcane documents of the committee I saw cases of unjust and artificial and calumnious falsification made up to prevent the publication of books, newspapers or plays in the turkic language. The authors of majority of these documents were A. Kishmishev, the chief censor substituting Malik-Mehrabov in his capacity as a censor for the local and the Eastern languages in 1899 and G. Garakhanov, the person under him, junior censor.

In his "Memoirs" J. Mammadguluzade gave the precise definition of these Armenian officials being at loggerheads

with the Azerbaijani media: "At that time there was no turk in the turkic department within the Censorship authority. But there were only two people: one of them Kishmishev of Armenian origin, the other again was Armenian Garakhanov. Both of them had little knowledge of turkic and they could badly read and understood the content of the materials for the newspaper (meant "The Eastern-Rus" — V. G.), who also were in a position to give a permission to publish these articles.".

In the XX century, the first example of the Azerbaijani media — the newspaper "Shargi-Rus" that was published in Tiflis under the editorship of M. Shakhtakhtinskiy since 1903 was subjected to the Armenian censorship since its publication. Under the instigation of A. Kishmishev a letter of warning, dated May 30, 1903 was sent to the editor-in-chief of the newspaper by baron Gakkel, the chairman of the Caucasian Censorship Committee said: "According to the information given by the censor for the local and eastern languages censoring "Shargi-Rus" there are articles being published in the newspaper which are not compatible with the Azerbaijani accent for its stylistics and lexicology spoken by the Caucasian Muslims". Naturally here they did not mean that they were concerned about the Azerbaijani language and its accuracy. In Kismishev's opinion, by publishing the newspaper in a language understandable for all turkic peoples Shakhtakhtinskiy was pursuing to carry out the idea of muslim and turk unity against the Empire. G. Garakhanov, the junior censor mentioned another aspect as a main defect in the "Shargi-Rus" saying that different materials and corresponding letters were published on the pages of the newspaper from Kazan, Astrakhan and etc. In another word, those Armenian censors always were trying to draw attention of the Tsar officials in the Caucasus to the fact that, as if the Azerbaijani educated people were spreading the ideas of panturkism and panislamism.

M. Shakhtakhtinskiy provided information to the committee dated from June 26, 1903 where he wrote about the wicked position of their opponents, how they deliberately forged the essence of the issue, and the information said: "I don't use any artificial language in the newspaper. All these articles published here are written in the language used and spoken by the Caucasian Muslims from Batumi to Arzerum, from Petrovski (today Mahachgala — V. G.) to Tabriz I don't write in an artificial language, on the contrary Mr. Kishmishev himself doesn't know the turkic language. He has a limited vocabulary in the Yelizavetpol (today Ganja — V. G.) dialect of the local turkic. He has so little knowledge in this field that, he is unable even to make a sentence freely". It was interesting that, tens of the Azerbaijani educated people were not admitted to the civil service, however the destiny of the Azerbaijani media was in the hands of the uneducated but also wicked Armenian officials. It was the integral part of the unjust policy of "divide and rule!" made by Tsar and later followed by the Soviet Empire.

"The Eastern-Rus" newspaper's editor-in-chief very strongly expressed his objections and wrote: "If someone were Kishmishev, he would yield his position in favour of other who deserved that position. But he has been trying to discredit my publication without any proof with a view of saving himself from the trouble of learning the local and Eastern languages, but at the same time he was getting salary for being censor for these languages".

It was clear that, the unequal struggle made by M.Shakhtakhtinsky against the Armenian censors being supported by the high ranking Tsar officials did not give any result. Baron Gakkel, the chairman of the Censorship Committee returned his written report and demanded to shorten all what had been said about Kishmishev. The Chief Directorate on media issues in Petersburg where Shakhtakhtinsky made a complain to, also sided with the Armenian

censor. In fact it would have been simple-heartedness to anticipate different outcome of the events. As it was closely observed by M. Sh. Mirzayev, the Azerbaijani censor, "The chiefs in the Caucasus believed them (here it is meant, Kishmishev and Garakhanov — V. G.). And their boldness reached unbelievable degree, without any feeling of shame they were writing whatever they could think of and put their signatures below". It is not a coincidence that M.Sh. Mirzayev who summarised all the blows on the basis of numerous precise sources and archive materials delivered by Kishmishev on purpose to the media of Azerbaijan and also who observed it in their joint activity both before and after 1906, called Kishmishev as "a villainous genius of the turkic media".

After "The Eastern-Rus" was made to stop functioning under the pressure of the Censorship Committee, the Armenian censors concentrated all their strength to close down the newspaper of "Hayat" which was published in Baku under the editorship of Ahmad bay Agayev and Ali bay Husseynzade. For this purpose, each edition of the newspaper was inspected, by instructions of Kishmishev or Garakhanov the articles concerning the national reviving of Azerbaijanis were sent to the Caucasian administration and to the disgraceful third department as well. After the Armenian — Muslim conflict broke out in the region Garakhanov and Kishmishev accused "Hayat" of instigating the conflict, of putting Armenians and Azeriz against each other. Upon their instigation the mayor of Iravan, Malik-Agamalov raised an issue before the Caucasian chief to close down "Hayat" as if it were giving an impetus to the conflicts.

The campaign conducted against "Hayat" by Armenians was so large-scaled and obvious that, this ugly movement also attracted the attention of Gabdulla Tukay, the Tatarian poet who had just started his activity in Kazan and work in the field of media and it became a subject of his poems.

Some of the information and slander written by Kishmishev and Garakhanov about Hajizeynalabdin Tagiyev, the publicist of "Hayat", A. Agayev, A. Husseynzade, the well-known Azerbaijani educated people were reflected in "From the history of the turkic media in the Caucasus".

The Armenians who had the control of censorship over our national media by all means were trying to limit its scope of coverage, to besmirch the newspapers that with a great difficulty were permitted to be published. In their opinion, the Azerbaijani newspapers were not allowed to write about the political issues. In his works Jalil Mammadguluzade was writing about the Armenian censors with irony: "The demand of censor of that time was so strict that, from fear of politics we did not dare to write the letter "p". Of course these words were true. The main goal of Armenian censors was to depersonalize the Azerbaijani media, to make it the mouthpiece of the Tsar government. For comparison we should say that, concerning the Georgian or Armenian media of that time there was not such a case. Garakhanov and Kishmishev wanted to kill the interest of the Azerbaijani educated people in media using too repressive methods and severe bans. The following words of Jalil Mammadguluzade shed light on the main goal pursued by them: "We knew that the censors like Garakhanov, Kishmishev who hated the turkic media were still alive. And therefore we can not write anything even if we get a permission for the publication unless they die".

Another favourite occupation of the Armenian censors working for the Caucasian Censorship Committee was to instigate conflicts among the minority Azerbaijani educated people, to put them against each other. For this purpose they were skilfully using the personal and local relationships, denomination differences. For example, A. Mustafayev the settler of Shaki, the graduate of Petersburg Archaeological Institute applied the Censorship Committee to get a permission for the publication of the newspaper of "Gunchikhan",

and Kishmishev immediately gave a positive answer to his request and substantiated his answer in his report written in the name of the chairman of the committee as follows: "Considering the fact that Mustafayev belongs to the Sunni denomination of Islam we can hope that the newspaper of "Gunchikhan" will critically address the Muslim media which was in the hands of people belonging to the Shia denomination of Islam".

Another educated Azerbaijani who lived in Tiflis , later known as Rashid bay Ismayilov with his research work on the history of Azerbaijan intended to publish a new newspaper called "Taza zaman", Kishmishev and Garakhanov started sending information about his political distrustfulness to different organisations. In their report to baron Gakkel, the chairman of the Censorship Committee which was under their influence they wrote: "The publicistic activity of Rashid bay Ismayilov in the media of the Capital and Tiflis allows to say that he is panislamist in his views". Further it said that, the "panislamist party" had two strong media organs such as "Hayat" and "Kaspi" and therefore to permit to publish another newspaper can create an opportunity for a large scale propaganda of panislamism ideas among the Muslims". (In fact there was not such kind of party, the mythical panislamism fear was needed to horrify the Russian officials and to suggest the idea of supporting the Armenians on the crossroads of the Islamic world). It should be noted that, when they refused the applications of others, instead of "panislamism" they gave other reasons. For example, On July 15, 1905, R. Ismayilov, as well as Jalil Mammadguluzade applied to get a permission for their newspapers (Jalil Mammedguluzade asked for "Novruz" and "Igbal"), but the committee gave them refusal under the pretext that there were shortage of censors.

Having expressed his strong objection to this injustice R. Ismayilov wrote a letter of petition dated July 28, 1905

to I. I. Vorontsov-Dashkov: "Like other muslims I was not allowed to publish newspaper *because of shortage of censors* (boldness given by the author — V. G.) I object to it with all my heart, and I consider this refusal as a disgraceful and unjust action. I strongly stress that the root of this action has been set out in the villainous and disgraceful-unjust report submitted to your excellency by the Caucasian Censorship Committee". R. Ismayilov showed this as a new slander against the educated people of the neighbouring people started by the Armenian officials, he rebelliously wrote against the government because of his biased attitude to the Azerbaijani media: "There are Russian, Armenian, Georgian censors in the Caucasian Censorship Committee. However, there is no Muslim censor there. Two Armenians — Kishmishev and Garakhanov have been entrusted with the censorship over the Muslim media. I strongly stress and ready to prove (if I can't I will stand before the court as a calumniator) that, their knowledge of the eastern languages is very poor".

R. Ismayilov also clearly stated and brought to the attention of the Caucasian deputy that due to the "activity" of Kishmishev and Garakhanov the Caucasian Censorship Committee showed an enemy attitude to the Azerbaijani media: "I confirm resolutely that Garakhanov and Kishmishev instigated Gakkel groundlessly and scoundrelly against the Muslim media, this way they made a criminal negligence of their duties. In order to protect the poor Muslims I published several articles in the capital media. In the other articles came out in the Petersburg newspapers the Censorship Committee can not find a single sign disseminating a mythical panislamism." It is a clear issue that the Tsar officials, as well as the deputy Vorontsov-Dashkov who was under the Armenian influence did not intend to have an evenhanded and unbiased attitude toward the petitions of the Azerbaijani educated persons who wanted to become the care-taker of their people's sorrow.

The biased attitude shown by the Caucasian Censorship Committee to the Azerbaijani media was partially changed due to the first Russian Revolution of 1905 and the national awakening in the region. For the first time in the history of the Committee, Mirza Sharif Mirzayev, the graduate of Gori Teachers' Seminary was entrusted with the censorship for the Azerbaijani media. Only after this nomination it was possible to lift some of the artificial obstacles put in the way of our national media and publications. "Molla Nasraddin", "Fuesuat", "Irshad", "Taraggi", "Achig soz", and other newspapers and magazines were published on a high level and in a short time they became very popular not only in Azerbaijan, but also beyond it, helped our nation to understand his right which gave a clear picture of how Armenians had deprived our national intelligentsia of an essential remedy for over decades.

The Armenian officials of the Caucasian Censorship Committee acted both as a barrier for our national media and as an expert on the "Muslim issue' whenever there was a chance. On one hand, Kishmishev and Garakhanov, on the other hand, Malik-Nubaryan, the secretary of the Caucasian Censorship Committee were publishing articles full of fiction about the "Islamic peril" for the Russian Empire and Christian population not only in the Armenian newspapers, but also in the Russian Caucasian media which was under their influence. As M. Sh. Mirzayev wrote that, this way "panislamism" that was developed inside the walls of the Caucasian Censorship Committee became the most urgent problem of the day for all the administrative authorities starting from the police departments to the chief gendarmeries". As a result the censor which was supposed to protect the state secrets in the media in fact carried out the functions of the propaganda machine of Dashnaks. It is interesting that, Ajami of Armenian origin elected as a deputy to the Ist State Duma from Rostov once said to

Belgrad, the chief of the Russian Head Media Office during his talks with him half-serious, half-joking that, "The Caucasian Censorship Committee" is the media section of the headquarters of the party of Dashnaksutun". And it was really so.

According to the social-political thoughts prevailing in Azerbaijan, the Armenian officials of the Caucasian Censorship Committee in several cases were acting as a spy in their struggle against the Azerbaijani intelligentsia. For example, according to the letter from Tiflis Governor dated from February 19, 1901, the committee was demanded to collect information about the Muslim movement in the region, its leaders, their ties with the other Islamic countries, their way of struggle and means and so on. through the channels under the committee's disposal. Baron Gakkel, the chairman of the committee entrusted Garakhanov, the junior censor with this task.

Garakhanov was carrying out the tasks with a great effort and submitted a secret document to the police department named "Memory about the mood and intellectual requirements of the Caucasian Muslims". The following issues were asked in the "Memory" to find out and keep under control "the authors among the Muslims who come up with new ideas and new works, to collect information on their background, personality, social position, their ties with the Muslim world, education they got, ties with the "young Turks" and innovation followers, to find out whether they get information from the centers in other Muslim countries, and so on". Garakhanov did not get satisfied with this plan theoretically, he also took an active part in collecting information concerning its various points. He was publishing articles in the Russian media under the pseudonym of "Khanzade", the main target of these articles was, of course, "Muslims". Kishmishev was also keeping up with his colleagues in making "research" on the same issues in the media under the ini-

tials of "X". The trouble-making ideologists' instigation role was considerably bigger In breaking out the conflict in 1905 between the two neighbouring peoples in the Caucasus.

The Kishmishevs, Garakhanovs, Malik-Nubaryans working for the Caucasian Censorship Committee could be considered as cross fathers of the Oganesyans, Grigoryans and others who massacred the majority of the Azerbaijanian intelligentsia in 1937. The latter followed up the way of their predecessors and having used the favourable conditions created by the Empire for the Armenian, they even made "successes" that could not be imagined by their predecessors either. If the former was trying to prevent the development of the Azerbaijani culture, media, the latter was sentencing the outstanding figures of this media, culture and literature to death penalties without any hesitation. In both cases the Dashnak traditions which were the basis of the idea of turkic animosity were pursued.

In contrast to Dashnak ideologists, the Azerbaijani people, the Azerbaijani educated persons were never at loggerheads with Armenians and I believe that, they will not pursue this idea further. However, we should shed light on the Armenian horrors having taken place for over 200 years in our motherland and bring it to the mind of our people. The Azerbaijani and Armenian peoples obliged to live in the neighbourhood following the dictates of the history and destiny should be aware of all the truth about each other. The reason of a number of our defeat up to now is due to our unawareness of the historical truths on one hand, on the other the Armenian ideologists informed both their citizens and the world community on these truths in a way that was satisfied them.

We do hope that, the attitude to the duties stemming from the decree issued by the President of Azerbaijan will not be temporary and we will take the opportunity to reveal lots of the truths.

SPEECH OF MR. BABAKHAN MURADOV, MEMBER OF THE MILLI MEJLIS OF THE AZERBAIJAN REPUBLIC

Another reason that I can not stay indifferent to the theme of genocide is the fact that I am a son of parents who lost their big family during the genocide carried out by Armenians. I felt the tragedy because of the suffering of our family. Today, while talking about the genocide of Armenians against Azeris we should think about Nakhchivan. I would like to repeat the words I said last time at the meeting of the National Assembly: Armenians that are not satisfied by the occupation of Nagorny Karabakh region of Azerbaijan and its 7 bordering regions are preparing for war to occupy Nakhchivan.

Several years before during my visit to Turkey I informed the Turks that when Armenians spoke about false genocide against them they mentioned not only Azeris but the whole of Turkey as well. I informed Mr. Arbakan, the Turkish Prime Minister of the time about the claim of Armenians, as if 3 mln. Armenians were killed in Turkey. We do not know the reason for silence kept by Turkish scientists and Turkish press, who sound voice of their protest against those claims and lies. The same words should be spoken about Azeris. By revealing the lies of the Armenians we should inform the world community about the true facts of genocide.

To reach that aim, scientists and intellectuals of Azerbaijan should do a great job and scientific research. Today our historians, scientists and specialists face financial difficulties trying to publish their works. With this regard I suggest a proposal: to encourage the rich people of Azerbaijan to give part of their incomes for the translation and publication of books devoted to the history of our people. Azeri scientists need support. Assistance should be provided to historians and all other involved specialists aimed at informing the world community of the true facts of genocide.

SPEECH BY MR. FARAMAZ MAGSUDOV, PROFESSOR, MEMBER OF THE MILLI MEJLIS OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN, THE PRESIDENT OF THE AZERBAIJANI ACADEMY OF SCIENCES, DOCTOR OF PHYSICS AND MATHEMATICS

The decree dated from March 31, 1998, signed by the President of the Republic of Azerbaijan on announcement of the day of genocide against Azerbaijanians inlaid on our memory one sorrowful truth standing in the root of our national tragedies, that who tried to erase it from our history through decades. This decree by our president can be assessed as an important step towards the establishment of our national statehood ideology, and it systematises our views about the past, forms our social opinion in being a decisive point that can lead us out of our current problems. It also opens broad opportunities to study and analyse the hidden pages of our history — that is to say the deportation of Azeris from the territory of the existing Armenia, withdrawal of them from their primordial lands, the facts of being subject to mass massacres - in a way that can be brought to the mind of the world community, of each of us and of the future generation. The history proves that, the enemy tries to get the upper hand in the ideological struggle before they make territorial claims. The Armenians deceive the world community by carrying on a propaganda about the historical lies, distortions and falsifications they have made up, despite the terrible crimes committed by them against our people, they show themselves as if they were subject to genocide, however they practise upon their bad intentions whenever they can. The past history of XIX-XX centuries has proven it over and over.

The genocide policy was first made against Azeris since the time when the Armenians living in Turkey and in Iran were settled in the territory of Caucasus by the support of the Tsar Russia. As a result of massacres taken place in different years, nearly 2 million Azeris have been murdered. In order to save our people from new tragedies our scientists, scholars, writers, publicists and other intelligentsia should spread the information about the genocide against Azeris to all over the world, make their best and put their efforts in revealing the real truth, making it known to public. Our historians should write books about these events and publish them in different languages.

We have never bowed down before enemy. Whatever we say and write about have not been publicised. It should be spread all over the world. Our historians do not make initiatives, they only follow Armenians and think that their job is just to respond to what Armenians have been writing. In compliance with the decree signed by the Rt. Hon. President we should do a lot to defend our national interests. With a view of revealing the hidden circumstances of our villainous neighbours, to declare the tragedy inflicted on Azerbaijan to all over the world we have already mobilised our scientific potential in the Republic. I want to assure you that the animation and awakening in our minds done by the president in relation with the past time will sooner produce its fruits, and we will be able to make known to the world community the real truth, historical facts, the right of our people to live.

SPEECH OF MR. HASAN MIRZAYEV, PROFESSOR, DOCTOR OF PHILOLOGY, MEMBER OF THE MILLI MEJLIS OF THE AZERBAIJAN REPUBLIC

Decrees of H. E. Mr. Heydar Aliyev, the President of Azerbaijan on Deportation and Genocide are very important political papers which put light on the black pages of the history of the people of Azerbaijan.

I consider this seminar — symposium of the Milli Mejlis to be a follow-up in this respect. My speech will not be long. I just want to give several proposals.

First of all, a special Commission of lawyers should be established. This Commission should clarify the issue of deportation of Azeris from present Armenian territories and should give legal appraisal to the aforementioned matters.

Aggressive Armenia and its supporting her Russian Chauvinist supporters should be convicted by the courts.

Materials on the tragedies of our people in XIX — XX centuries should be kept in archives.

Historical geography of Azerbaijan should be studied in detail and corresponding maps should be issued.

At least try and approximate the number of people who died as a result of deportation and genocide.

Lands of Azerbaijan — Goycha, Zangazur, Daralayaz and others forcibly given by Soviet power to Armenia after collapse of our first democratic state - should be given back to Azerbaijan.

World community should be informed about the atrocities of Armenian gunmen by means of photo-albums and videos revealing our national tragedy.

The National Television Company should permanently prepare special programs devoted to deportation and genocide. Our journalists should pay special attention to the vital issues of our people. Finally, patriotic spirits and feelings of our youth should be increased.

SPEECH OF MR. HIDAYAT ORUJOV, STATE ADVISER ON INTER-NATIONS POLICY

Scientists of Azerbaijan and our creative intellectuals should do their best to study problems of genocide and to implement corresponding Decrees of Mr. Heydar Aliyev, the head of our State. Both Decrees of our President — Decree on 1948 — 1953 Mass Deportation of Azeris by Armenians From Their Historical and Ethnic Lands Within Armenian SSR (December 18, 1997) and a Decree on Genocide Against Azeris (from March 26, 1998) are of great importance.

The detailed search should be done in this respect. Commitments coming from these papers should be implemented. These decrees are long-lasting and they reflect two centuries long tragedy of the people of Azerbaijan. Very important topics were discussed. Under protection of Russia Armenia committed the most cruel crimes against Azerbaijan. Armenia also endangered Azeris to a complete liquidation of the whole nation. Moreover, involvement of some Azeri leaders of different periods into those crimes is also possible because of their indifferent attitude to a destiny of the Azeri people. Such process was observed before, in 1988 i. e., at the beginning of the Karabakh problem. Within 71 year Soviet period there was not any leader of Azerbaijan (excluding 14 years leadership of Heydar Aliyev), which did not gift a piece of our land to Armenia. That is a fact.

It is also a fact that Heydar Aliyev has not succeeded good heritage from the previous leaders. Thus, in May 1969 a Decision was adopted to confer to Armenia the definite territories of Gazakh and some other regions of Azerbaijan. This Decision was taken by the Supreme Councils of Azerbaijan and Armenia and by the Supreme Council of the USSR. In July of that year Heydar Aliyev came to power and

a process was stopped. It is well-known how difficult it was during the Soviet time to suspend the implementation of decisions taken by the Supreme Councils of two Republics and by the Supreme Soviet of the USSR. This act demanded greater human qualities which were unusual for leaders of that time — i. e., greatness, courage, bravery. But Heydar Aliyev succeeded.

Only in 1986 while Heydar Aliyev was in Moscow, mentioned Decision of 1969 was implemented in the result of irresponsible and treacherous attitude of leaders of Azerbaijan to their people. Same factors were observed during a process of deportation (1948 — 1953) of Azeris from Armenia. Leaders of Azerbaijan of that time could have either resigned or been convicted; but they should not have agreed with decision harmful to the destiny of their people. I should point out that the situation of Armenia was quite different in this respect. Let me mention one fact. As you know, Anton Kochinyan held a post of the Chairman of the Council of Ministers of Armenia during 13 years and he was a First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Armenia during 9 years. The Karabakh issue became actual close to his death.

Before his death he gave an interview to the "Garun" youth magazine. The interviewer asked him why he didn"t rise the Karabakh issue when he took higher posts during such a long period. Kochinyan answered that after the War a great job in this respect was done by his predecessors — previous leaders of Armenia. At the end of 60s leadership of the USSR formed opinion to confer Karabakh to Armenia. Draft Decree of the Political Bureau was prepared. Some members of the Political Bureau supported that idea. The consideration of the issue and the adoption of corresponding decision were remained. During that time Heydar Aliyev came to power in Azerbaijan. During a short period of time he gained authority and respect in Moscow and in whole Union as well. Heydar Aliyev did much to protect his people. All those factors prevented the implementation of our plans related to mentioned issue. Finally, Mikhail Suslov, Secretary of the Central Committee of the CP of the USSR invited me and requested "to stop Armenian nationalism". Those words were like a blow to face of the CC of the CP of Armenia.

It was Heydar Aliyev who destroyed plans of Armenians. The issue supported by members of the Political Bureau of the Soviet CPCC remained unsolved. Heydar Aliyev has a moral right to sign both historic Decrees. Everyone who has relations with the international organisations and participates at the international meetings and conferences knows about the anxiety of the Armenian leadership because of the mentioned Decrees.

I can say that all given proposals are indicated in the Plan of Actions approved by Mr. President. According to this Plan an Independent Center of Specialists attached to the Academy of Sciences of Azerbaijan is to be established. This Center will co-ordinate the activities of the institutions dealing with the mentioned issue. All historic documents and papers will be kept in a fund established at the State Archives. We will take copies of archives papers from Moscow, Saint — Petersburg, Tbilisi and other cities. Thus, we plan to take measures on governmental level aimed at comprehensive study of archives and publication of necessary materials. Plan of Actions also includes purposeful agitation consisting of publication of different books, inclusion of the genocide topic into school-books, preparation of historical and geographical maps and so on.

FINAL SPEECH OF MR. MURTUZ ALESKEROV, CHAIRMAN OF THE MILLI MEJLIS OF THE AZERBAIJAN REPUBLIC

Dear Parliamentarians!

Ladies and Gentlemen!

I think that our meeting has been very useful. We held an exchange of views and put forward most valuable proposals. All these proposals were reflected in a plan of action — a Decree signed yesterday by our President Mr. Heydar Aliyev. The main topic of today is to make sustainable efforts. I hope that this seminar — symposium will be followed by other similar meetings.

Our nation has one weak point — we have always been aware of claims of Armenians to the territories of Azerbaijan, but did nothing. Step by step we lost our territories till 1969 when Heydar Aliyev came to power. We should know about the aim of Armenians to occupy the territories of Azerbaijan step by step. We did not learn from such a loss. Thus, 20 % of the territories of Azerbaijan are occupied by Armenians. More than 1 mln. of Azeris became refugees on their lands. These refugees live in tent camps in the hardest conditions.

Scientists should search vigorously the history of our people. This method will ruin the efforts of Armenians to falsify a history. We are happy by the facts that historians published and issued two volumes on the history of Azerbaijan out of 7 volumes to be issued in the near future. They proved once again that Caucasian Albania was situated on the territory of Azerbaijan. Armenians re-named Albanian crosses Armenian. They even misappropriated Albanian churches and Albanian monuments in Kalbajar. So, one can see impudence of the enemy we met.

At present the Milli Mejlis of the Azerbaijan Republic participates actively at international meetings. Members of

our Milli Mejlis are represented in such authoritative international organizations as the OSCE Parliamentary Assembly, Parliamentary Assembly of the Council of Europe, Parliamentary Assembly of the Commonwealth of Independent States. Now we are about to get full membership in the Council of Europe. Recently a meeting of the Chairmen of Parliaments of the South Caucasian countries was held in the framework of the Council of Europe in Strasbourg. We made a Statement requesting refusal grant to Armenia a full membership status in the Council of Europe before full liberation of the territories of Azerbaijan by Armenia. We will touch on this issue at every meeting. Armenians impudently issued books about Ganja and Nakhchivan — ancient cities of Azerbaijan. We can clearly see that they would not stop their ugly efforts. In order to prevent future tragedies of our people and to get back our occupied lands we should first establish solidarity within our country. Each member of society should do their best in this respect. This issue is always the center of attention of the Milli Mejlis of the Azerbaijan Republic.

Our Parliament several times addressed the UN, Inter-Parliamentary Union, OSCE, Council of Europe, CIS and other International institutions, parliaments and governments of all countries. We asked them to recognize XIX — XX centuries genocide of Armenians and their supporters against Azeris, to work out and put on line powerful international legal mechanism aimed at prevention of impunity for crimes and genocide, to assist in peaceful solving of Azerbaijan - Armenian conflict within the OSCE Minsk group aimed at prevention of new possible genocide or crimes against Azeris. I want to express hope that the international institutions and world parliaments will not stay indifferent to the statement of the Milli Mejlis of Azerbaijan. I also hope that the Armenian atrocities against Azeris will never happen again.

MÜNDƏRİCAT

Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı 3

Azərbaycanlıların soyqırımı günü ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Bəyanatı 9

1999-cu il martın 31-də Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində azərbaycanlıların soyqırımı gününə həsr edilmiş seminar-simpoziumun materialları 14

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin sədri Murtuz Ələsgərovun giriş nitqi 14

Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Baş Arxiv İdarəsinin rəisi Ataxan Paşayevin çıxışı 17

"Azərbaycan Ensiklopediyası" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyinin baş direktoru İsmayıl Vəliyevin çıxışı 24

M. Ə. Rəsulzadə adına Bakı Dövlət Universiteti Tarix fakültəsinin dekanı, əməkdar elm xadimi, tarix elmləri doktoru, professor Yaqub Mahmudovun çıxışı 29

Azərbaycan Elmlər Akademiyası Milli Münasibətlər İnstitutunun direktoru, filologiya elmləri doktoru, professor Vaqif Arzumanlının çıxışı 36

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı, filologiya elmləri doktoru, professor Şamil Qurbanovun çıxışı 43

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı, filologiya elmləri doktoru, professor Vilayət Quliyevin çıxışı 48

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı Babaxan Muradovun çıxışı 64

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının prezidenti, fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor Fərəməz Maqsudovun çıxışı 65

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı, filologiya elmləri doktoru, professor Həsən Mirzəyevin çıxışı 67

Milli siyasət məsələləri üzrə dövlət müşaviri Hidayət Orucovun çıxışı 68

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin sədri Murtuz Ələsgərovun yekun nitqi 71

CONTENTS

The Decree of the President of the Republic of Azerbaijan on the Genocide of Azerbaijanis 77

The Statement of the Milli Mejlis of the Republic of Azerbaijan in Connection with the day of Genocide of Azerbaijanis...... 83

Procceedings of the seminar-symposium devoted to the genocide against Azeris; Milli Mejlis of the Azerbaijan Republic March 31,1999 88

Introductory speech of Mr. Murtuz Aleskerov, Chairman of the Milli Mejlis of the Azerbaijan Republic 88

Speech of Mr. Atakhan Pashayev, Head of the State Archives at the Cabinet of Ministers of the Azerbaijan Republic 91

Speech of Mr. Ismail Valiyev, Head of the "Azerbaijan Encyclopedia" Publishing and Polygraphy Company 97

Speech by Mr. Yagub Mahmudov, Professor, Dean of the Department of History at Baku State University, Honoured Scientist, Doctor of History 102

Speech of Mr. Vagif Arzumanli, Professor, Doctor of Philology, Director of the Institute for the National Relations of the Academy of Sciences of the Azerbaijan Republic 109

Speech of Mr. Shamil Gurbanov, Professor, Doctor of Philology, Member of the Milli Mejlis of the Azerbaijan Republic 115

Speech by Mr. Vilayat Guliyev, Professor, Member of the Milli Mejlis of the Republic of Azerbaijan, the Doctor of Philology 120

Speech of Mr. Babakhan Muradov, Member of the Milli Mejlis of the Azerbaijan Republic 135

Speech by Mr. Faramaz Magsudov, Professor, Member of the Milli Mejlis of the Republic of Azerbaijan, the President of the Azerbaijani Academy of Sciences, Doctor of Physics and Mathematics 136

Speech of Mr. Hasan Mirzayev, Professor, Doctor of Philology, Member of the Milli Mejlis of the Azerbaijan Republic 138

Speech of Mr. Hidayat Orujov, State Adviser on Inter-Nations Policy 139

Final Speech of Mr. Murtuz Aleskerov, Chairman of the Milli Mejlis of the Azerbaijan Republic 142

Tərtibçilər

Aqşin Babayev
Hafiz Babayev

İngiliscəsinə məsul
Fialə Abdullayeva

Kitabda AzərTAcın fotomateriallarından istifadə edilmişdir.

Tariximizin faciəli səhifələri: soyqırımı

(Azərbaycan və ingilis dillərində)

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin nəşri

Yığılmağa verilmiş 25.02.2000. Çapa imzalanmış 14.03.2000.
Format 60x84 1/16. Çap vərəqi 11. Sifariş 179. Tiraj1000.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi Aparatının mətbəəsi,
Bakı, Azad Mirzəyev küçəsi, 235.